МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ САХА (ЯКУТИЯ)
Государственное автономное учреждение дополнительного профессионального образования
Республики Саха (Якутия)
«Институт развития профессионального образования»
ГАПОУ РС(Я) «Якутский педагогический колледж им. С.Ф. Гоголева»

ОҔО САҤАТЫН САЙЫННАРЫЫ ТЕОРИЯТА УОННА МЭТИЭДЬИКЭТЭ

(Теория и методика развития речи детей)

Дьокуускай
2026

УДК 373.2:81(075.8)
ББК 74.102я73

Курс лекций «Оҕо сатын сайыннарыы теориятa уонна мэтиэдьикэтэ» **(**Теория и методика развития речи детей: лекции) / составители М.Н. Саввина, А.А. Скрябина. – Дьокуускай, 2026. – 75 с. (на як.яз.)

Рецензент: Андросова Мария Петровна, кандидат педагогических наук, старший методист ГАУ ДПО РС (Я) «Институт развития профессиоанльного образования», Дедюкина Марфа Ивановна, кандидат педагогических наук, доцент кафедры дошкольного образования Педагогического института СВФУ им. М.К. Аммосова

Утверждено на заседании Научно-методического совета Государственного автономного учреждения дополнительного профессионального образования Республики Саха (Якутия) «Институт развития профессионального образования» 15 октября 2026 года протокол №3

Курс лекций является частью учебно-методического комплекса по курсу «Теория и и методика речи детей дошкольного возраста» для студентов очного и заочного обучения по специальности 44.02.01 «Дошкольное образование» в соответствии ФГОС СПО по специальности 44.02.01 «Дошкольное образование» и содержит требования ФГОС СПО, программу, теоретические и контролирующие материалы по изучаемому междисциплинароному курсу. Предлагаемые материалы основываются на достижениях науки и практики в области обучения детей на родном языке, билингвального образования дошкольников и призваны способствовать совершенстованию качества подготовки будущих специалиство к профессиональной деятельности.

ИҺИНЭЭҔИТЭ

КИИРИИ ТЫЛ

I. ОҔО САҤАТЫН САЙЫННАРЫЫ ТЕОРИЯТЫН УОННА МЭТИЭДЬИКЭТИН МЕЖДИСЦИПЛИНАРНАЙ КУУРУС БЫРАГЫРААМАТЫН ИС ХОҺООНО

1.1. Оҕо саҥатын сайыннарыы мэтиэдьикэтэ
1.2. Оҕо саҥатын сайыннарыы мэтиэдьикэ наука быһыытынан төрүттэниитэ уонна сайдыыта
1.3. Оскуола иннинээҕи саастаах оҕолор төрөөбүт тылларын сайыннарыы
1.4. Тылы байытыы мэтиэдьикэтэ
1.5. Дорҕоону чуолкайдык саҥарыы мэтиэдьикэтэ
1.6. Тыл ситимин баһылааһын мэтиэдьикэтэ
1.7. Ситимнээх саҥаны сайыннарыы мэтиэдьикэтэ
1.8. Оҕону грамотаҕа үөрэнэргэ бэлэмнээһин

Ирдэниллэр лэтэрэтиирэ

Көмө лэтэрэтиирэ

II. ОҔО САҤАТЫН САЙЫННАРЫЫ МЭТИЭДЬИКЭТИН ИС ХОҺООНО

2.1. Өйдөбүлэ, сыала, соруктара, уратыта
2.2. Оҕо саҥатын сайыннарыы мэтиэдьикэтэ наука быһыытынан төрүттэниитэ уонна сайдыыта

Бэйэни бэрибиэркэлэниигэ ыйытыылар

Ирдэниллэр лэтэрэтиирэ

III. ОСКУОЛА ИННИНЭЭҔИ СААСТААХ ОҔОЛОР ТӨРӨӨБҮТ ТЫЛЛАРЫН САЙЫННАРЫЫ

3.1. Суолтата
3.2. Оҕо саҥатын сайыннарыы соруктара
3.3. Саҥаны сайыннарыы тутуһар салайтарар сүрүн методическэй бириинсиптэрэ
3.4. Улахан киһи оҕолуун бодоруһуута
3.5. Саҥарар саҥа культуратын эйгэтэ. Иитээччи саҥата
3.6. Анал дьарыктаныыга үөрэтии

Бэйэни бэрэбиэркэлэниигэ ыйытыылар, сорудахтар

Ирдэниллэр лэтэрэтиирэ

IV. СИТИМНЭЭХ САҤАНЫ САЙЫННАРЫЫ МЭТИЭДЬИКЭТЭ СИТИМНЭЭХ САҤА ӨЙДӨБҮЛЭ, КӨРҮҤНЭРЭ

4.1. Оҕо ситимнээх саҥатын сайдыытын уратылара
4.2. Ситимнээх саҥаны сайыннарыы соруктара
4.3. Кэпсэтэр саҥаны сайыннарыы
4.4. Сэһэргэһии өйдөбүлэ, суолтата, көрүҤнэрэ, үлэ мэтиэдьикэтэ

4.5. Оҕону кэпсиигэ үөрэтии суолтата, кэпсээн көрүҥнэрэ
4.6. Кэпсиигэ үөрэтии ньымалара
4.7. Көрдөрөн үөрэтии ньыматыгар олоҕуран кэпсиигэ үөрэтии
4.8. Тылынан үөрэтии ньыматыгар олоҕуран кэпсиигэ үөрэтии
4.9. Өйтөн айан кэпсиигэ үөрэтии
Бэйэни бэрибиэркэлэниигэ ыйытыылар, сорудахтар
Ирдэниллэр лэтэрэтиирэ
V. ТЫЛЫ БАЙЫТЫЫ МЭТИЭДЬИКЭТЭ
5.1. Суолтата
5.2. Тыл саппааһын байытыы уратылара
5.3. Тыл саппааһын байытыы соруктара уонна үлэ ис хоһооно
5.4. Тыл саппааһын байытыыга туттуллар ньымалар
5.5. Тулалыыр олоҕу кытта билиһиннэрии уонна тыл саппааһын байытыы оҕо күннээҕи олоҕор
Бэйэни бэрибиэркэлэниигэ ыйытыылар, сорудахтар
Ирдэниллэр лэтэрэтиирэ
VI. ТЫЛ ДОРҔООНУН КУЛТУУРАТЫН САЙЫННАРЫЫ МЭТИЭДЬИКЭТЭ
6.1. Өйдөбүлэ, суолтата
6.2. Кыра оҕо саҥарар тутулун сайдыытын, тылланыытын уратылара
6.3. Оҕо саҥатын бэрэбиэркэлээһин
6.4. Тыл дорҕоонун култууратын соруктара
6.5. Дорҕоону чуолкайдык саҥарарга үөрэтии кэрдиистэрэ
Ирдэниллэр лэтэрэтиирэ
VII. УУС-УРАН АЙЫМНЬЫНЫ БИЛИҺИННЭРИИ МЭТИЭДЬИКЭТЭ
7.1. Суолтата, соруктара
7.2. Хоһоону өйгө үөрэтии мэтиэдьикэтэ
7.3. Оҕо күннээҕи олоҕор ыытыллар үлэ көрүҥнэрэ
Бэйэни бэрэбиэркэлэнэргэ ыйытыылар, сорудахтар
Ирдэниллэр лэтирэтиирэ
VIII. ОҔОНУ СУРУККА-БИЧИККЭ ҮӨРЭНЭРГЭ БЭЛЭМНЭЭҺИН
8.1. Сурукка үөрэтиигэ бэлэмнээһин
Бэйэни бэрэбиэркэлэнэргэ ыйытыылар, сорудахтар
Ирдэниллэр лэтэрэтиирэ
Куурус түмүгүнэн бэйэни бэрибиэркэлэниигэ ыйытыылар, сорудахтар
СЫҺЫАРЫЫЛАР

КИИРИИ ТЫЛ

Бу лиэксийэлэр оҕо саҥатын сайыннарыы теориятын уонна мэтиэдьикэтин орто анал үөрэхтээһин стандартын ирдэбиллэригэр сөп түбэһиннэрэн 44.02.01 идэҕэ үөрэнэр устудьуоннарга анаан оноһулунна.

Оҕо саҥатын сайыннарыы теориятын уонна мэтиэдьикэтин үөрэтии стандартын ирдэбиллэрэ

1.Идэни баһылааччы сатыахтаах:

- оҕону үөрэтиигэ кини кыаҕын, туохха дьоҕурдааҕын сыһыаннааҕын таба көрөн булан тус уратыларыгар сөп түбэһэр үөрэтии сыалын таба туруорары;
- сыалы ситиһиигэ соруктары таба туруорары;
- үөрэтии, иитии уонна сайыннарыы соруктарын таба быһаарары;
- хас биирдии оҕо тылын сайдыытын таба сылыктаан быһааран, итиниэхэ сөптөөх үөрэтии түмүктэрин оҥорууну;
- дьарык тэрийиигэ ньымалары, үлэ көрүҥнэрин туттууну;
- уһулуччу сайдыылаах оҕону кытта үлэ бырагырааматын оҥорору;
- саҥарар саҥатын сайдыытыгар итэҕэстээх оҕону көннөрүү бырагырааматын оҥорору;
- уус-уран тиэкиһи доҕоонноохтук, хомоҕойдук ааҕыыны;
- оҕо тылын сайдыытын тургутан көрүү ньымаларын туттууну;
- дьарыктары, кэтээн көрүүлэри, экскурсияны ырытыыны, бэйэ ыыппыт үлэтин ырытыыны.

2. Билиэхтээх:

- оскуола иннинээҕи саастаах оҕолору үөрэтии уопсай үөрэхтээһиҥҥэ оруолун уонна миэстэтин;
- оҕо саҥатын сайыннарыы мэтиэдьикэтин харгыстарын уонна чинчийии сүрүн хайысхаларын;
- оҕо саҥатын салайан сайыннарыы мэтиэдьикэтин соруктарын, үлэтин араас өрүттэрин;
- лексиканы, грамматиканы, фонетиканы уонна ситимнээх саҥаны баһылааһынын уратыларын;
- тыл дьайымалын, тылынан бодоруһуу сайдар усулуобуйаларын, үлэтин көрүҥнэрин.

«Оҕо саҥатын сайыннарыы теориятын уонна мэтиэдьикэтин» куурсун бырагыраамата саҥа сайдыытын уйулҕа уонна педагогика үөрэҕинэн төрүттэрин арыйар, сайыннарыы мэтиэдьикэтин үөрэтэр теоретическэй, практическэй хайысхалаах.

Үөрэнээччи бу курсу үөрэтэн, оҕо уйулҕатын сайдыытыгар сөп түбэһиннэрэн кини саҥатын сайдыытын уонна уратыларын билиэхтээх.

2. Нормативнай правовой төрүтэ

1. «Российскай Федерацияҕа үөрэхтээһин туһунан» 2012 сыл ахсынньы 29 күнүнээҕи 273-ФЗ №-дээх Федеральнай сокуон.

2. «Орто анал үөрэхтээһин бырагыраамаларынан үөрэх дьарыгын тэрийии уонна олоххо киллэрии бэрээдэгин бигэргэтии туһунан» РФ Үөрэҕириитин министиэристибэтин 2022 сыл атырдьах ыйын 24 күнүнээҕи 762 №-дээх бирикээһэ.

3. «Саха Өрөспүүбүлүкэтигэр үөрэхтээһин туһунан» Саха Өрөспүүбүлүкэтин 2014 сыл ахсынньы 15 күнүнээҕи 1401-З № 359-V сокуона.

4. 44.02.01 «Оскуолаҕа киириэн иннинээҕи саастаах оҕолору иитии» орто анал үөрэх федеральнай судаарыстыбаннай үөрэх стандаартын бигэргэтии туһунан» Арассыыйа Федерациятын Үөрэҕириитин министиэристибэтин 2022 сыл атырдьах ыйын 17 күнүнээҕи 743 №-дээх бирикээһэ (Арассыыйа Юстициятын министиэристибэтигэр 2022 сыл балаҕан ыйын 22 күнүгэр 70195 №-нэн бэлиэтэммит).

5. «Сүрүн уопсай үөрэх базатыгар олоҕуран, орто анал үөрэхтээһин бырагыраамаларыгар идэтийии хайысхатын учуоттаан, уопсай үөрэх дисциплиналарын үөрэтии концепциятын бигэргэтии туһунан» РФ Үөрэҕириитин министиэристибэтин 2021 сыл муус устар 30 күнүнээҕи Р-98 №-дээх дьаһалынан бигэргэтиллибит концепция.

6. «С.Ф. Гоголев аатынан Дьокуускайдааҕы педагогическай колледж» Саха Өрөспүүбүлүкэтин судаарыстыбаннай автономнай идэтийбит үөрэх тэрилтэтин устаабын туһунан» СӨ Үөрэҕириитин уонна наукатын министиэристибэтин 2022 сыл муус устар 11 күнүнээҕи 01-03/718 №-дээх бирикээһэ.

7. «Саха Өрөспүүбүлүкэтигэр тыллар тустарынан» Саха Өрөспүүбүлүкэтин 1992 сыл алтынньы 16 күнүнээҕи 1170-XII №-дээх Сокуона (2024 сыл ахсынньы 16 күнүнээҕи уларытыылардаах).

I. ОҕО САҥАТЫН САЙЫННАРЫЫ ТЕОРИЯТЫН УОННА МЭТИЭДЬИКЭТИН МЕЖДИСЦИПЛИНАРНАЙ КУУРУС БЫРАГЫРААМАТЫН ИС ХОҺООНО

1.1. Оҕо саҥатын сайыннарыы мэтиэдьикэтэ

Оҕо саҥатын сайыннарыы мэтиэдьикэтин педагогическэй наука быһыытынан өйдөбүлэ, сыала, соруктара, оскуола алын кылаастарыгар саха тылын үөрэтиини кытта ситимэ уонна уратыта.

Мэтиэдьикэ тыл үөрэҕэр олоҕуруута атын араас наукалары кытта (философия, психология – уйулҕа үөрэҕэ, педагогика, тыл үөрэҕэ уо. да а.) ситимэ.

Саҥаны сайыннарыы мэтиэдьикэтин оскуола иннинээҕи саастаах оҕолору иитэр-үөрэтэр аналлаах идэлээхтэри бэлэмниргэ биридимиэт быһыытынан оруола.

Научнай чинчийии ньымалара.

1.2. Оҕо саҥатын сайыннарыы мэтиэдьикэтэ наука быһыытынан төрүттэниитэ уонна сайдыыта

Тас дойду педагогикатын оҕо саҥатын сайыннарыыга суолтата.

К.Д. Ушинскай – оҕону кыра сааһыттан төрөөбүт тылынан үөрэтии мэтиэдьикэтин төрүттээччи уонна кыра саастаах оҕолор саҥаларын сайыннарыы мэтиэдьикэтин наука быһыытынан олохтонуутугар оруола.

Е.Н. Водовозова – саҥарар саҥаны сайыннарыы мэтиэдьикэтигэр киллэрбит кылаата.

Е.И. Тихеева саҥарар саҥаны сайыннарыы мэтиэдьикэтин кыра оҕону иитии тэрилтэлэригэр олохтоон киллэриигэ оруола.

Е.А. Флерина – оҕо саҥатын сайыннарыыга көхтөөх (активнай) ньымалары киллэриитэ.

1930-40 сс. оҕо саҥатын сайыннарыыга аналлаах бырагыраамалары оҥоруу, теоретическэй чинчийиилэри ыытыы (А.Н. Гвоздев, Л.С. Выготский, А.М. Ляушина, С.А. Рубинштейн уо. да. а.).

Саҥаны сайыннарыы мэтиэдьикэтин сайдыытын биир саҥа кэрдиинэн кыра оҕону иитии тэрилтэлэригэр үөрэтиини киллэрии (А.П. Усова, Е.И. Радина, Л.А. Пеньевская).

С.А Новгородов - саха маассабай суругун төрүттээччи, оҕону төрөөбүт тылынан үөрэтиигэ оруола.

И.И. Каратаев – сахалыы үлэлиир кыра оҕо тэрилтэлэригэр саҥаны сайыннарыы мэтиэдьикэтин сайдыытыгар оруола.

1.3. Оскуола иннинээҕи саастаах оҕолор төрөөбүт тылларын сайыннарыы

Төрөөбүт тылы сайыннарыы оҕону иитиигэ суолтата. Оҕо саҥатын сайыннарыы соруктара, сүрүннүүр-салайар өрүттэрэ (принципы).

Саҥаны сайыннарыы научнай төрүттэрэ, соруктара, үлэтин ис хоһооно уонна кинини олоххо киллэрии сүрүн өрүттэрэ (средство).

Саҥаны сайыннарыыга үөрэтии ньымалара (методы): көрдөрөн, тылынан уонна практическай.

1.4. Тылы байытыы мэтиэдьикэтэ

Тылы байытыы оҕо саҥатын сайдыытыгар оруола, оҕо тылы баһылааһынын уратыта, үлэ ис хоһооно, ньымалара.

Тылы байытыыга, тулалыыр олоҕу билиһиннэриигэ барамайдары (эттиктэри) көрдөрөн үөрэтиигэ дьарыктаныы араас көрүҥнэрин ыытыы мэтиэдьикэтэ.

Кэтээн көрүүлэри уонна экскурсиялары ыытыы.

Хартыына көмөтүнэн тулалыыр эйгэни кытта билиһиннэрии, тылы байытыы, араас саастаах оҕолорго хартыынаны көрүү мэтиэдьикэтин уратылара.

Үөрэтэр оонньуулары, тылынан эрчиллиилэри ыытыы.

Оҕо тылын байытыыга уус-уран айымньыны билиһиннэрии суолтата. Таабырыннары таайтарыы, өс хоһооннорун туттуу.

Оҕо күннээҕи олоҕор тылы байытыы.

1.5. Дорҕоону чуолкайдык саҥарыы мэтиэдьикэтэ

Тыл дорҕоонун култууратын сайыннарыы өйдөбүлэ, суолтата.

Кыра оҕо саҥарар аппаратын сайдыытын, тылланыытын уратылара.

Оҕо саҥатын тургутуу.

Тыл дорҕоонун култууратын сайыннарыы соруктара, үлэтин ис хоһооно.

Дорҕоону чуолкайдык саҥарарга үөрэтии үлэтин түһүмэхтэрэ.

Истэр дьоҕуру, тыыны сайыннарыы оруола.

Дорҕоону чуолкайдык саҥарарга анал дьарыктаныыларга үөрэтии, дьарыктаныы тутула, араас бөлөхтөргө үөрэтии мэтиэдьикэтин уратылара.

Биирдиилээн оҕону кытта үлэ. Оҕо дорҕоонноох саҥатын сайыннарыы соруктара, үлэтин ис хоһооно.

1.6. Тыл ситимин баһылааһын мэтиэдьикэтэ

Уһуйаан бырагырааматыгар оҕолор этиилэри тылга үллэрэллэрин, ахсаанын уонна ханан турарын быһаара үөрэнэригэр соруктара. Араас ахсааннаах тыллартан этиилэри оҥоруу. Иитээччи «этии» диэн тиэрмини оҕолорго билиһиннэриитэ. Үлэ көрүҥнэрэ - кэтээн көрүү уонна оҕону саҥардыы. Түһүмэхтэринэн үлэ. *Маҥнайгы түһүмэх.* Кэпсээнтэн этиилэри булуу. *Иккис түһүмэх.* Этии тылын састаабын кытта билсиһии. Этии өйдөбүлүн баһылааһын, этии састаабын ырытарга бэлэмнээһин. Эрчиллиилэр, оонньуулар.

1.7. Ситимнээх саҥаны сайыннарыы мэтиэдьикэтэ

Ситимнээх саҥа өйдөбүлэ, көрүҥнэрэ. Оҕо саҥатын дьайымалын сайдыыта (саҥарар саҥа төрүөтэ, сылтаҕа, ис хоһооно, ньымалара, түмүгэ). Оҕо ситимнээх саҥатын сайдыытын уратылара, соруктара, араас саастаах оҕолорго үлэ ис хоһооно.

Кэпсэтэр саҥаны сайыннарыы

Балчыр оҕо сааска (1 -3 диэри) бодоруһуу оҕо тылланыытыгар, саҥаран кэпсэтэр үөрүйэхтэрин сайыннарыыга суолтата, оҕо сааһынан уратытын учуоттаан үлэтин ис хоһоонун уустугурдуу, кинилэри салайан үөрэтии уратылара.

Оскуола иннинээҕи саастаах оҕолор кэпсэтэр үөрүйэхтэрин сайыннарыы. Сэһэргэһии оҕо ситимнээх саҥатын сайыннарыыга суолтата, үлэтин ис хоһооно, тиэмэтин араас өрүттэрэ уонна саастарынан көрөн салайан үөрэтии уратылара.

Сэһэргэһии өйдөбүлэ, суолтата, көрүҥнэрэ, ыытыллар тиэмэлэрэ, дьарыктаныы тутула, ньымалара.

Оҕону кэпсиргэ үөрэтии

Кэпсиргэ үөрэтии оҕо ситимнээх саҥатын сайдыытыгар суолтата, кэпсээн көрүҥнэрэ, үөрэтии ньымалара.

Көрдөрөн үөрэтии ньыматыгар олоҕуран кэпсиргэ үөрэтии (оонньуурдарынан, эттиктэри, хартыынанан, тус олохтон).

Оонньуурдары, эттиктэри ойуулаан-дьүһүннээн уонна ис хоһоонноон кэпсээн айан оҥотторо үөрэтии мэтиэдьикэтэ, үөрэтии ньымаларын уратылара.

Хартыынанан кэпсээн оҥотторо үөрэтии. Оҕо сааһыгар сөп түбэһиннэрэн хартыыналарга ирдэбиллэр, үлэ мэтиэдьикэтэ, туттуллар ньымалар.

Оҕо сааһынан көрөн тус олохтон кэпсэтиннэрэ үөрэтии суолтата, тэрийэн ыытыы уратылара, мэтиэдьикэтэ.

Тылынан үөрэтии ньыматыгар олоҕуран кэпсиргэ үөрэтии (аахпыты, өйтөн айан кэпсэтиннэрии).

Аахпыты кэпсэтиннэрии суолтата, айымньылары талыыга, оҕо кэпсээнигэр ирдэбиллэр, үлэ мэтиэдьикэтэ, дьарыктаныы тутула.

Өйтөн айан кэпсиргэ үөрэтии уратылара, ньымалара, үлэ мэтиэдьикэтэ.

Оҕо күннээҕи олоҕор ситимнээх саҥаны сайыннарыы.

1.8. Оҕону грамотаҕа үөрэнэргэ бэлэмнээһин

Оҕону грамотаҕа үөрэнэргэ бэлэмнээһин сыала, соруктара.

Грамотаҕа үөрэтиигэ оҕо уйулҕатын туругун бэлэмэ.

Ааҕарга үөрэтии ньымалара (методы): холбооттуур (буукубалары), ааартыыр (тылы), ааартыыр-холбооттуур (К.Д. Ушинский).

Я.Г. Павлов, И.И. Каратаев оскуола иннинээҕи саастаах оҕону грамотаҕа үөрэнэргэ бэлэмнээһиҥҥэ оруоллара.

Ааҕарга үөрэтиигэ оскуола маҥнайгы кылааһын бырагырааматын соруктара.

Ирдэниллэр литэрэтиирэ

1. Федеральная образовательная программа дошкольного образования: утверждена приказом Министерства просвещения Российской Федерации от 25.11.2022 № 1028. – Москва : Просвещение, 2023. — 344 с.

2. Алексеева М.М. Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников: учеб. пособие для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений / М. М. Алексеева, В. И. Яшина. – 3-е изд., стер. – Москва : Академия, 2000. –400 с.

3. Гоголева С.В. Дидактические игры. Хамсаныылаах оонньуулар, эрчиллиилэр. / С.В. Гоголева, Л.П.Лепчикова, М.Н. Саввина – Якутск, 1991.

4. Илларионова В. С. Тыл сайдыытыгар уопсай хаалыылаах оҕону иитии уонна көннөрөн уөрэтии программата барыл / Н. С. Илларионова. — Дьокуускай : Бичик, 1995. — 77,[3] с.; 20. — ISBN 5-76-96-0681-9.

5. Исенина Е. И. Теория и методика развития речи у детей. Дословесный период: учебник для среднего профессионального образования / Е. И. Исенина. – 2-е изд., стер. – Москва: Издательство Юрайт, 2025. – 149 с. – (Профессиональное образование). – ISBN 978-5-534-12852-9. – Текст : электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. – URL: https://www.urait.ru/bcode/566946

6. Каратаев И.И. Оҕону чуолкайдык саҥарарга үөрэтии уонна сурукка үөрэнэргэ бэлэмнээһин / И. И. Каратаев. — 4-с таһаарыы — Дьокуускай : Бичик, 2020. — 155, [2] с. : ил. : 22 см — (Саха уһуйаана).; ISBN 978-5-7696-6212-6.

7. Протасова Е. Ю. Теория и методика развития речи у детей. Обучение двуязычных дошкольников: учебник для среднего профессионального образования / Е. Ю. Протасова, Н. М. Родина; под редакцией Е. Ю. Протасовой. – 2-е изд. – Москва: Издательство Юрайт, 2025. – 208 с. – (Профессиональное образование). – ISBN 978-5-534-11189-7. – Текст : электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. – URL: https://www.urait.ru/bcode/566132

8. Развитие речи детей дошкольного возраста в условиях реализации ФОП ДО: методические рекомендации / под ред. О. С. Ушаковой. – Москва: Издательство «Сфера», 2023. – 128 с. – (Электронная книга).

9. Саввина М.Н. Тулалыыр эйгэни билиһиннэрии уонна оҕо тылын сайыннарыы/ М.Н. Саввина Дьокуускай, 1992. – 80 с.

10. Тихеева Е. И. Развитие речи детей: учебное пособие для среднего профессионального образования / Е. И. Тихеева. – Москва : Издательство Юрайт, 2025. – 161 с. – (Профессиональное образование). – ISBN 978-5-534-20936-5. –Текст: электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. – URL: https://www.urait.ru/bcode/559018

11. Ушакова О. С. Методика развития речи детей дошкольного возраста: учеб.-метод. пособие для воспитателей дошк. образоват. учреждений / О. С. Ушакова, Е. М. Струнина. Москва: Владос, 2010. — 287 с.

Көмө литэрэтиирэ

1. Алексеева М.М. Взаимосвязь задач развития речи на занятиях / О.С. Ушакова, под редакцией М.М. Алексеевой // Воспитание умственной активности у детей дошкольного возраста. – Москва, 1983.

2. Аммосова В. В. Оҕо бодоруһа үөрэниитэ оҕо садын иитээччитигэр төрөппүккэ аналлаах пособие / В. В. Аммосова. — Дьокуускай : Бичик, 1995. — 63,[1] с. ил.; 20.Аммосова В.В. Оҕо саҥатын сайыннарыы. – Дьокуускай: Офсет, 2006. – 48 с.

3. Артемова Л.В. Окружающий мир в дидактических играх дошкольников Кн. для воспитателей дет. сада и родителей / Л. В. Артемова. — Москва: Просвещение, 1992. — 95 [2] с. : ил. : 22 см.; ISBN 5-09-004053-2.

4. Виноградова Н.Ф. Умственное воспитание детей в процессе ознакомления с природой. Пособие для воспитателя дет. сада. — 2-е изд., доп.. — Москва: Просвещение, 1982. — 112 с., 4 л. цв. ил.; 21.

5. Воспитание и обучение детей раннего возраста Кн. для воспитателя дет. сада : [Метод. пособие / А. М. Фонарев и др.]; Под ред. Л. Н. Павловой. — Москва : Просвещение, 1986. — 175,[1] с. : 22 см.; ISBN В пер. (В пер.).

6. Выготский Л.С. Собрание сочинений [Текст] : в 6-ти томах / Л. С. Выготский ; сост. М Г. Ярошевский ; вступ. ст. А. Н. Леонтьев ; АПН СССР. Проблемы общей психологии / под ред. В. В. Давыдова; [авт. послесл. А. Р. Лурия ; коммент. Л. А. Радзиховского]. — Москва : Педагогика, 1982-1984, 1982. — 504 с..

7. Генинг М.Г. Обучение дошкольников правильной речи Пособие для воспитателей дет. садов. — 4-е изд. — Чебоксары : Чуваш. кн. изд-во, 1980. — 114 с. : 22 см.; ISBN В пер. (В пер.).

8. Гурович Л. М. Проблема содержания работы по ознакомлению детей с художественной литературой в детском саду / Л. М. Гурович // Хрестоматия по теории и методике развития речи детей дошкольного возраста : учеб. пособие для студентов дошк. отд-ний и фак. высш. и сред. пед. учеб. заведений / сост. : М. М. Алексеева, В. И. Яшина. – Москва, 1999, 2000. – С. 501–510. – (Высшее образование). – ISBN 5-7695-0438-2.

9. Журова Л.Е. Обучение грамоте в детском саду [Текст]. — 2-е изд. — Москва : Педагогика, 1978. — 151 с. : 20 см.

10. Журова Л.Е. Обучение дошкольников грамоте : Метод. пособие / Л.Е. Журова, Н.С. Варенцова, Н.В. Дурова, Л.Н. Невская ; Под ред. Н.В. Дуровой Москва : Школа-Пресс, 1998

11. Запорожец А. В. Психология восприятия ребенком-дошкольником литературного произведения // Избранные психологические труды. В 2 томах. / А. В. Запорожец; под. ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко. — Москва: Педагогика, 1986. — С. 66—77. — (Труды действительных членов и членов-корреспондентов Академии педагогических наук СССР

12. Захарова М.П. Хрестоматия оскуолаҕа киириэн иннинээҕи саастаах оҕолорго / [оҥордулар: М. П. Захарова, А. А. Егорова]. — 1-гы тахс.. — Якутскай : Саха сиринээҕи кинигэ изд-вота, 1980. — 245,[2] с.; 21.

13. Захарова М.П. Хрестоматия оскуолаҕа киириэн иннинээҕи саастаах оҕолорго / [оҥордулар: М. П. Захарова, А. А. Егорова]. — 1-гы тахс.. — Якутскай : Саха сиринээҕи кинигэ изд-вота, 1980. — 245,[2] с.; 21.

14. Көмүс ньээкэчээн уйата (Кустук) (1–3 саастаах оҕолору иитэр-сайыннарар үлэ бырагырааммата) / Михалева О.И., Кириллина Е.В. уо.д.а – Дьокуускай: Айар кыһа, 2023. – 89 с.

15. Краткий русско-якутский словарь – Нууччалыы-сахалыы кылгас тылдьыт: учебный словарь / сост. Т.И. Петрова. – Якутск: Бичик, 2008. - 368 с.

16. Кустук: оскуола иннинээҕи үөрэхтээһин бырагыраамата / Т.И. Никифорова, Л.В. Попова, А.А. Скрябина уо.д.а.: салайааччы Т.И. Никифорова; научнай салайааччы Л.В. Попова. – Дьокуускай, 2020 – 132 с. («Саха уһуйаана»)

17. Кэскил Тороппут, детсад иитээччитэ оҕоҕо ааҕар кинигэтэ, [Оскуола иннинээҕи саастаах оҕолорго хомуурунньук / Хомуйан оҥордулар: А. А. Егорова, М. П. Захарова]. — 2-с эбэн. — Дьокуускай : Бичик, 2002. — 165,[1] с.; 21.

18. Лепчикова А.Т. Саха фольклора. Программа уонна хомуурунньук уо.д.а. /А.Т. Лепчикова Дбокуускай, 1993.

19. Манчурина, Л. Е. Уһуйаан эйгэтин нууччалыы-сахалыы тылдьыта: үөрэх тылдьыта = Русско-якутский словарь сферы дошкольного образования: учебное пособие / Л. Е. Манчурина, Л. П. Атласова; Министерство науки и высшего образования Российской Федерации, Северо-Восточный федеральный университет имени М. К. Аммосова, Институт языков и культур народов северо-востока РФ. – Якутск, 2024. – 85 с.

20. Оҕо кэпсиир дьоҕурун сайыннарыы: логопедтарга уонна иитээччилэргэ аналлаах босуобуйа /хомуйан оҥордулар Е.П. Басыгысова уо.д.а. – Дьокуускай: Сайдам, 2020. – 128 с.

21. Понятийно-терминологический русско-якутский словарь по психологии. ч.1,2,3,4. –Якутск, 1994.

22. Слепцова А. Д. Оҕо иитиитигэр норуот фольклорун туһаныы (иитээччилэри бэлэмниир училище үөрэнээччилэригэр уонна оҕо тэрилтэтин иитээччилэригэр метод. пособие) / А. Д. Слепцова. — Дьокуускай : Саха респ. нац. кинигэ изд-вота, 1992. — 48 с.; 20. — ISBN 5-7696-0184-1.

23. Тосхол: национальнай оҕо тэрилтэтин базовай программата / Саха Респ. Үөрэҕин М-вота; –2-с тахс.–Дьокуускай: Сахаполиграф, 2004. – 72 с.

24. Ушинский К.Д. Родное слово : Для детей мл. возраста / Сост. К. Ушинский. — 102-е изд. — Санкт-Петербург : Н.С. Ушинская, 1895. — IV, 112 с. : ил. : 23.

25. Үрүйэчээн : патриотическай иитиигэ туһуламмыт парциальнай программаҕа хрестоматия» (2025). Хрестоматия к программе. /Т. И. Никифорова, Л. В. Попова, Л. П. Атласова-Алыптаах и др. Редактор-составитель — Ю. И. Семёнов. Издательство СӨ НБ БК (Якутск). 102, с.

II. ОҔО САҥАТЫН САЙЫННАРЫЫ МЭТИЭДЬИКЭТИН ИС ХОҺООНО

2.1. Өйдөбүлэ, сыала, соруктара, уратыта

Төрөөбүт тылы үөрэтии мэтиэдьикэтэ педагогическэй наука биир салаатынан буолар. Ити иһигэр кыра саастаах оҕо саҥатын сайыннарыы мэтиэдьикэтэ бэйэтэ туһунан араарыллан киирэр.

Саҥаны сайыннарыы мэтиэдьикэтэ оскуола иннинээҕи саастаах оҕолору иитэр-үөрэтэр тэрилтэлэргэ оҕо тылын-өһүн сайыннарар аналлаах үлэни үөрэтэр педагогическай наука буолар. Мэтиэдьикэ сүрүн сыала – оҕо саҥарар саҥатын /устная речь/, тылынан бодоруһар үөрүйэхтэрин сайыннарыы.

Соруктара:

- оҕо тылын сайдыытын уратыларын үөрэтии;
- научнай чинчийиилэргэ олоҕуран үөрэтии сүрүн хайысхаларын, ньымаларын тобулан быһаарыы;
- иитээччигэ тиэрдии, кинини үөрэтии.

Онон саҥаны сайыннарыы мэтиэдьикэтэ оҕону туохха, ханнык саҥа үөрүйэхтэрин иҥэриини, хайдах туох усулуобуйаны тэрийэн, ханнык ньымалары туһанан, тоҕо, туохха олоҕуран үөрэтэри быһаарар, тэрийэн ыыттарар аналлаах.

Мэтиэдьикэ оҕо тылын сайдыытын уратыларын учуоттаан араас кэмнэргэ үөскээбит теорияларга олоҕурар, олох сайдыытын хаамыытынан үүнэр, сайдар. Итини тэҥэ бэйэтин иннигэр туруорар соруктарын толорор сыаллаах үөрэтии сорох өрүттэрин анаан сааһылаан, чопчу ыйан биэрэр. Холобур, тылы байытыы, ситимнээх саҥаҕа үөрэтии ньымаларын, аахпыты кэпсиргэ үөрэтии дьарыктаныытын тутулун, уус-уран айымньылары билиһиннэрии үлэтин араас көрүҥнэрин уо.д.а.

Мэтиэдьикэ олоҕу кыттар ыкса ситимнээхтик сайдар, кини төһө олохтооҕун, сөптөөҕүн олох бэйэтэ быһаарар. Ол курдук, сайдан иһэр хаамыытынан наука иннигэр саҥаттан саҥа ирдэбиллэри, соруктары туруоруон сөп. Холобур, бу билиҥҥи сайдыылаах кэм ирдэбилинэн оҕону ааҕарга үөрэтиини киллэрии, итиниэхэ аналлаах бырагырааманы оҥоруу буолар.

Оҕо саҥатын сайыннарыы мэтиэдьикэтэ оскуола алын кылаастарыгар саха тылын үөрэтии мэтиэдьикэтин кытта ыкса сибээстээх уонна уратылаах. Ол курдук оскуола иннинээҕи саастаах оҕону грамотаҕа үөрэнэргэ бэлэмнээһин, тыл дорҕоонун, сүһүөҕүн састаабын истэн быһаарар үөрүйэхтэри иҥэрии, оттон оскуолаҕа үөрэтии ааҕыыга уонна саҥа дорҕооннорун буукубанан бэлиэтээн суруйарга үөрэтии буолар.

Саҥаны сайыннарыы мэтиэдьикэтэ научнай теоретическэй төрүттэрин атын наукалартан ылынан, кинилэргэ олоҕурар. Ол курдук методологическэй төрүтүнэн тыл уонна өйүмэл (мышление) историческэй сайдыыларын үөрэтэр философия буолар. Тыл – дьон бэйэ-бэйэлэрин кытта сибээстэһэр, билсэр, өйдөһөр дьайсыыларын биир көрүҥэ, оттон өйүмэл – тулалаан турар эйгэ ууустук уратыларын, ситимнэрин атын бэлиэлэринэн туһанан, нөҥүөлээн билии уонна түмэн көрдөрүү.

Тыл айылҕаттан бэриллибит төрүтүнэн И.П. Павлов икки тиэргик тиһилгэлэрин (две сигнальные системы) үөрэтиитэ буолар.

Иккис тиэргик тиһилгэтэ - киһи тулалыыр эйгэни, быһаччы көрөн-истэн буолбакка, тыл күүһүнэн ылынан өйдөөһүнэ. Онуоха мэйии үлэтигэр саҥа дорҕоонноро (саҥаран быһаарсыы) сүрүн тирэх буолаллар.

Үйулҕа (психология) үөрэҕин кытта ситимэ. Методика психологическэй төрүтүнэн саҥаны уонна саҥа дьайымалын үөрэтии теорията буолар. Оскуолаҕа киириэн иннинээҕи саастаах оҕо саҥатын сайдыытын, тылынан (саҥаран) бодороһуутун, араас өрүттэрэ Л.С. Выготскай, С.Л. Рубинштейн, А.Р. Лурия, А.Н. Леонтьев, Д.Б. Эльконин уо.д.а. үлэлэригэр арыллыбыттара, итини тэҥэ саҥаны сайыннарыы мэтиэдьикэтэ педагогическэй уонна түмэт уйулҕатын үөрэҕин (социальная психология) көрдөрүүлэригэр эмиэ олоҕурар. Маныаха Л.С. Выготскай киэҥник биллибит «чугастааҕы» (зона ближайшего) уонна «сибилиҥҥи» (зона актуального) сайдыыларын теориялара оҕону үөрэтии, саҥатын сайыннарыы ыкса сибээстээхтэрин көрдөрөллөр. Кини үөрэтии сайдыы иннигэр иһиэхтээҕин бэлиэтээбитэ.

Саҥаны сайыннарыы мэтиэдьикэтэ биир сүрүн уратытынан тыл үөрэҕэр олоҕуран сайдыыта буолар. Тыл үөрэҕэ тыл фонетическэй, лексическэй, грамматическэй өрүттэрин биир кэлимник көрөн үөрэтэр уонна саҥа (речь) ханнык үөрүйэхтэрин киллэрэн сайыннарар, туох ньымалары туһанан үөрэтэр, итини тэҥэ, үлэ сүрүн хайысхаларын быһаарар. Фонетика тыл үөрэҕин салаатын быһыытынан оҕону дорҕоону чуолкайдык саҥарарга үөрэтии, грамотаҕа үөрэнэргэ бэлэмнээһин; лексика тылы байытыыга; грамматика тыл грамматическэй быһыыларын таба туһарар дьоҕуру сайыннарыы мэтиэдьикэлэрин ырытан оҥорорго тирэх буолаллар.

Саҥаны сайыннарыы мэтиэдьикэтэ бэйэтин сыалынан, үөрэтии ньымаларынан, салайтаран үлэлиир сүрүн санааларынан педагогиканы кытта ыкса сибээстээх. Ол курдук, мэтиэдьикэ оҕо саҥатын сайыннарыыга туруорар соруктара, үлэтин ис хоһооно, ньымалара педагогика салайтаран үлэлиир сүрүн санааларын ирдэбиллэригэр сөп түбэһиннэрэн өйдөҥүмтүө, сааһыламмыт буолуохтаах, оттон ыытыллар үлэтэ тиһигин быспакка, утумнаахтык барыахтаах.

Онон саҥаны сайыннарыы мэтиэдьикэтэ атын да наукалары (анатомия, физиология, психолингвистика уо.да.а.) кытта ситимнээх, киэҥ теоретическэй ис хоһоонноох төрүттээх, диринээн сайда турар педагогическэй үөрэх буолар.

2.2. Оҕо саҥатын сайыннарыы мэтиэдьикэтэ наука быһыытынан төрүттэниитэ уонна сайдыыта

Саҥаны сайыннарыы мэтиэдьикэтэ хаһан, туохтан төрүттээх, хайдах сайдыбытай?

Саҥа сайдыыта былыр-былыргаттан ис-тас дойдулар улууканнаах дьоннорун болҕомтолорун тардан үөрэтиллибит уонна үөрэтиллэр биир боччумнээх боппуруоһунан буолар. Өссө былыргы грек омук философтара

Платон, Аристотель, Сократ, Рим педагога Квинтилиан оҕо саҥатын сайыннарыы наадалааҕын этэн туран, араас сүбэлэри биэрбиттэрэ.

Научнай педагогиканы төрүттээбит чех педагога Ян Амос Коменскай (1592-1672) «Материнская школа», «О заботливом воспитании юношества в первые 6 лет» диэн үлэтигэр оҕо алтатыгар дылы сайдыытын уратыларын учуоттаан саҥаны сайыннарыыга элбэх сүбэни киллэрбит. Ол курдук, кини оҕо үһүгэр диэри дорҕооннору чуолкайдык саҥарыытыгар, кэлин тылы байытыыга улахан суолта биэрэн, итиниэхэ уус-уран айымньыны киэҥник туһанарга көрдөрүллэр-туттуллар тэриллэригэр, матырыйаалын сыыйа ууступгурдан утумнаахтык киллэрэргэ улахан болҕомтону уурар. Кэлин, кини итинник сүрүн салайтарар санаалара (принципы) оҕону латинскай тылга үөрэтии «Мир чувственных вещей в картинках», «Открытая дверь языков» диэн кинигэлэри таһаарыыга биир сүрүн тирэҕинэн буолбуттара.

Швейцария педагога Иоганн Генрих Пестолоцци (1746-1827) оҕо төрөөбүт тылын сайыннарыыга оҕону дорҕооҥҥо, тылга, саҥаҕа үөрэтии соруктарын туруорбута уонна «Как Гертруда учит своих детей» диэн үлэтигэр үөрэтии ньыматын толору арыйар. Кини алын сүһүөх үөрэхтээһин ньыматын төрүттээбит, бастакы хардыыны уурбут киһинэн ааҕыллар.

Оттон немец педагога Фридрих Фребель (1782-1852) оскуола иннинээҕи саастаах оҕолору уопсастыбаҕа иитиини төрүттээбитэ. Ол курдук «Детский сад» диэн ааттаах ийэлэргэ көмөлөөх иитэр тэрилтэни 1840 сыллаахха тэрийбитэ. Кини саҥа сайдыытын кэтээн көрүүлэри уонна оонньуулары кытта ыкса сибээстээбитэ.

Италия педагогун Мария Монтессори (1870-1952) оҕону көҥүл иитии ньымата аан дойдуга киэҥник биллэн тарҕаммыта. Кини туруорар сүрүн соруктара: оҕо былчыҥнарын, мэйиитин, саҥатын сайыннарыы (саҥаҕа көстөр итэҕэстэри туоратыы, ааҕыыга-суруйууга үөрэтии). Оҕо саҥатын сайдыытыгар Монтессори мэтиэдьикэтин биир үчүгэй өртүнэн оҕо араас матырыйааллары (кубу, цилиндри уо.д.а.) тутан-хабан, сылыктаан, боруобалаан эт-хаан өртүнэн ылыныыта буолар. Бу ньыманы Россия педагогтара бары биирдик ылымматахтара, ол курдук Е.И. Тихеева үөрэтии бу ньыматын айылҕаттан, тулалыыр олохтон тэйиччитин, төрөөбүт тылга болҕомто ууруллубатын ыйбыта. Оттон билиҥҥи олоххо Монтессори ньыматын сэҥээрии, үөрэтии, боруобалаан холонон көрүү ыытыллар.

Россия улуу үөрэҕин сырдатааччылара, литератордара, биллиилээх педагогтара бэйэлэрин биллэр-көстөр үлэлэригэр оҕону кыра эрдэҕиттэн ийэ тылынан иитии-үөрэтии туһунан санааларын этэн, төрөөбүт тылынан үөрэтиини модьуйсан туруорсубуттара (М.В. Ломоносов, И.И. Бецкой, Н.И. Новиков, А.К. Радищев, А.И. Герцен, В.Г. Белинскэй, Н.А. Добролюбов).

Ити курдук бастаан иһэр өйдөөх-санаалаах дьон үтүө идеяларын нуучча улуу педагога К.Д. Ушинскай /(824-1870) салҕаабыта, оскуола алын сүһүөҕэр анаан төрөөбүт тылынан үөрэтии биир кэлим систиэмэтин оҥорон төрүттээбитэ. Кини үөрэҕин билиҥҥи сайдыылаах кэм өйдөбүлүгэр сөп түбэһэр өрүттэринэн төрөөбүт тыл уопсастыба олоҕор, оҕону киһи быһыытынан иитэргэ оруола,

үөрэтии салайтарар санаалара, ньымалара буолаллар («Детский мир и хрестоматия», 1861 с.; «Родное слово», 1864 с.).

К.Д. Ушинскай төрөөбүт тыл норуот тыла буолан оҕо өйүн-санаатын, быһыытын-майгытын сайдыытыгар уһулуччу суолталааҕын, оҕо бэйэтин норуотун санаатын (дух) ылынаргар күүс-көмө буоларын өтө көрбүтэ.

К.Д. Ушинскай төрөөбүт тылы үөрэтиигэ үс сыалы туруорар:

- саныыр санааны саҥаҕа, сурукка этэн көрдөрөр сатабыллары сайыннарыы;

- оҕо норуот уонна уус-уран айымньы тылын быһыыларын ылыныыта;

- грамматиканы өйдөөһүнэ. Ити инники этиллибит хас биирдии сыалы толорорго аналлаах үөрэтии туруорар сүрүн салайтарар санаатыгар (өйдөҥүмтүө, сыыйа ууустугурдуу, сааһыламмыт, тиһигин быспакка ыытыллар уо.д.а.) сөп түбэһэр эрчиллиилэри сааһылаан оҥорбута. Кини оҕону бастакы үөрэтии үлэтин ис хоһоонун, ньымаларын уларыппыта (дорҕоону араартыыр-холбооттуур ньыма).

К.Д Ушинскай оскуолаҕа киириэн иннинээҕи саастаах оҕолору үөрэтии мэтиэдьикэтин наука быһыытынан төрүттээбит педагогунан биллэр. Ол курдук, кини оҕону оскуолаҕа киириэн иннинэ үөрэтэн бэлэмнээһин наадалааҕын дакаастаабыта, оҕо уйулҕатын сайдыытын уратыларын учуоттаан көрдөрөн үөрэтиигэ болҕомтотун уурбута. К.Д. Ушинскай эрчиллиилэрэ, айымньылара аныгы олоххо оҕону кытта үлэҕэ эмиэ киэҥник туһаныллар.

К.Д. Ушинскай үөрэҕин салҕааччынан оччотооҕу кэм суруйааччыта, педагог Е.Н. Водовозова (1844-1923) буолар. Кини бэйэтин сүрүн болҕомтотун оҕону кытта дьиэ кэргэҥҥэ иитии үлэтин ис хоһоонугар уонна мэтиэдьикэтигэр уурбута. Кини бэйтин «Умственное развитие детей от первого появления сознания до 8-летнего возраста» диэн үлэтигэр төрөөбүт саҥаны сайыннарыы бырагыраамматын уонна фольклору билиһиннэрии мэтиэдьикэтин арыйбыта. Итини тэҥэ тулалыыр олоҕу, айылҕаны кэтээн көрүү бырагыраамматын, «олорон эрэ дьарыктаныыга» методическэй ыйыылары оҥорбута.

Е.И. Тихеева (1867-1944) оҕо саҥатын сайыннарыы мэтиэдьикэтин кыра оҕону иитии тэрилтэлэригэр олохтоон киллэриигэ улахан оруоллаах.

Е.И.Тихеева ис уонна тас дойдулар биллиилээх педагогтарын үлэлэрин кыра оҕолору иитэр тэрилтэлэр опыттарын уонна бэйэтин тустаах педагогическай үлэтин айымньылаахтык туһанан методическэй теориялары оҥорсорго көхтөөхтүк кыттыбыта. Кини төрөөбүт тылынан иитиигэ улахан суолта биэрэн бэйэтин педагогическай үлэтигэр сүрүн миэстэни оҕо саҥатын сайыннарыы ылбыта («Родная речь и пути к ее развитию», «Несколько слов о развитии речи детей», «Культура речи», «Развитие речи дошкольников»).

Е.И. Тихеева олохтообут үөрэтиитин систематын теоретическэй төрүттэрэ манныктар:

- саҥа уонна өй-санаа сайдыытын биир кэлим барыыта;

- оҕо саҥатын сайыннарыы түмэт социальнай эйгэтигэр, улахан дьон, бэйэтин саастыылаахтатан ортотугар ыытыллыыта;

- саҥаны ооньууга, үлэҕэ сайыннарыы;

- саҥа сайдыытын оҕо олоҕун бары кэрдиистэригэр салайан ыытыы;

- оҕону анал дьарыктаныыга үөрэтии саҥаны сайыннарыыга биир сүрүн ньыманан буолуута;

- саҥаны сайыннарыы ыытыллар бары педагогическэй үлэни кытта ситимэ.

Е.И. Тихеева кыра оҕону иитии тэрилтэтигэр саҥаны сайыннарыы соруктарын маннык ааарбыта:

- саҥа аппаратын, истэр дьоҕуру сайыннарыы;

- саҥа ис хоһоонун байытыы;

- саҥа быһыытыгар, тутулугар үлэ.

Ити соруктары, суолун-иигин, үлэ ис хоһоонун «Развитие речи детей» (1981 с.) үлэтигэр арыйбыта.

Е.И. Тихеева өр сылларга саҥаны сайыннарыы мэтиэдьикэтин институкка үөрэтэн бу курс үрдүк үөрэх биридимиэтин быһыытынан төрүттэниитигэр улахан оруоллаах.

Саҥаны сайыннарыы мэтиэдьикэтин олук уурсубут биир биллэр-көстөр педагогунан Е.А. Флерина буолар. Кини бэйэтин сүрүн болҕомтотун оҕону кэрэ эйгэтигэр уһуйууга, саҥатын сайдыытыгар уурбута. Оҕону кэрэ эйгэҕэ уһуйуу уус-уран тыл, хартыына, оонньуур көмөтүнэн ыытыллыахтааҕын ыйбыта. Ол курдук 1933 с. үөрэтии маҥнайгы пособиетын «Живое слово в дошкольном учреждении» педучилище уонна үрдүк үөрэх устудьуоннарыгар анаан таһаарбыта.

1930-40 сс. улахан болҕомто бырагыраама оҥоһуллуутугар ууруллубута. Бырагырааммаҥы оҥорууга Л.С. Выготскай, С.Л. Рубинштейн, А.Н. Гвоздев, А.М. Леушина уо.д.а. оҕо саҥатын наука өртүнэн көрөн чинчийиилэрэ улахан сабыдыаллаахтар, оруоллаахтар.

Бастакы бырагыраама «Руководство для воспиталя детского сада» 1938 сыллаахха тахсыбыта, манна оҕо саҥатын сайыннарыы аан маҥнай бэйэтэ туһунан салаа быһыытынан ааарыллан киллэриллибитэ.

Итинтэн кэлин сылларга саҥаны сайыннарыы мэтиэдьикэтин биир саҥа кэрдиигинэн кыра оҕону иитии тэрилтэлэригэр үөрэтиини киллэрии буолар. 1950 сыллардаахха оҕону үөрэтии соруктарын, үөрэтии уратыларын, чуолкайдык саҥарарга, ситимнээх саҥаҕа үөрэтии, уус-уран айымньылары кытта билиһиннэрии харгыстарын чинчийии ыытыллыбыта (А.П. Усова, Е.И. Радина, Л.А. Пеньевская).

Саҥаны сайыннарыы мэтиэдьикэтин инники наука өртүнэн сайдыытыгар, оҕо саҥатын бары өрүттэрин үөрэтиигэ, чинчийиигэ, холоон көрүүгэ О.И. Соловьева, Ф.А. Сохин, М.М. Конина, В.И. Логинова, А.М. Бородич, Г.М. Лямина, М.М. Алексеева, Э.П. Короткова уо.д.а. үлэлэспиттэрэ, бэйэлэрин кылааттарын киллэрбиттэрэ.

1960 сыллаахха ССРС педагогическай наукаларын Академиятын оскуола иннинээҕи саастаах оҕолору иитиигэ аналлаах Аан дойдуга бастакы научнай чинчийэр институт тэриллибитэ. Итиниэхэ саҥаны сайыннарыы лабораторията туһунан салаа буолан киирэн бэйэтин үлэтин саҕалаабыта. Оҕо саҥатын сайдыытын төрүөҕүттэн сэттэтигэр диэри үүнэр-сайдар кэрдиистэринэн үөрэтии-чинчийии түмүктэрэ 1962 уонна 1969 сылга тахсыбыт иитии-үөрэтии бырагырааматыгар бигэргэтиллэн киллэриллибитэ. Иитии-үөрэтии

бырагыраамата олох сайдыытын быһыытынан үөрэтиллэн, саҥардыллан уларыйан иһэр. 2023 сыллаахха дылы олох ирдэбиллэригэр сөп түбэһиннэрэн араас көрүҥнээх (типы) оҕону үөрэтэр тэрилтэлэргэ анаан вариативнай «Радуга», «Детство», «Развитие» уо.д.а. бырагыраамалар оҥоһуллубуттара.

2013 с. «Арассыыйа Федерациятын үөрэхтээһин туһунан» сокуонугар (273№-дээх, ахсынньы 29 күнэ 2013 с., бары уларыйыыларын кытта) государство оҕо кыратыттан сайдар-иитиллэр эйгэтин тэрийии оҕо ханна да олоророруттан тутулуга суох оскуолаҕа киириэн иннинээҕи үөрэхтээһининэн хааччылларын ыйар. Федеральнай үөрэх стандартыгар (ФГҮӨС) оҕо тэрилтэлэрин бырагыраамаларын тутулугар, ситиһиллэр сыал-сорук оҕо 0-3, 7 сааһыгар диэри уонна ону ситиһэргэ тэриллэр усулуобуйалар, сайдар эйгэ, иитээччи олохтуур психологическай уонна педагогическай укулаатыгар ирдэбиллэр киирбиттэрэ. Стандарт сүрүн соругун оҕо киһи аймах култууратын инэриниитигэр, бэйэтин дьоһун киһи быһыытынан билиниитигэр, атын дьоннуун сиэрдээхтик алтыһыытыгар туһаайар.

Арассыыйа Үөрэҕириитин министиэристибэтэ 2022 сыллаахха сэтинньи 25 күнүнээҕи № 1028 бирикээһинэн бигэргэппитэ. 2023 сыл балаҕан ыйын 1 күнүттэн оҕо тэрилтэлэрэ бары Федеральнай үөрэхтээһин бырагырааматынан үлэлииллэр. Бу бырагыраама сүрүн соруга — оҕо сааһыгар сөп түбэһиннэрэн, кинини тула өттүттэн сайыннарыы. Онуоха оҕо сааһа уонна тус уратылара учуоттаналлар. Үлэ барыта Арассыыйа норуоттарын духуобунай, майгы-сигили өттүнэн уонна социокультурнай сыаннастарыгар (патриотизм, бөҕө дьиэ кэргэн, айымньылаах үлэ, историяны өйдөөһүн, норуоттар түмсэн олоруулара уо.д.а.) олоҕурар.

Биһиги өрөспүүбүлэтигэр сахалыы үлэлиир кыра оҕону иитэр-үөрэтэр тэрилтэлэргэ анаан 1987 сыллаахха «Детсад кыра, орто, улахан группаларыгар тулалыыр олоҕу билиһиннэрии уонна саҥарар саҥаны сайыннарыы» (Г.П. Аргунова, А.Г. Тистяхова, Е.Ф. Сивцева), 1990 сыллаахха «Саха фольклорун детсад оҕолоругар билиһиннэрии» (Л.П. Лепчикова, Х.К. Татаринова, Т.И. Попова, Г.Н. Иванова), 1994 сыллаахха «Оскуола иннинээҕи тэрилтэҕэ оҕону сахалыы иитии-үөрэтии» бырагырааммалара, итини тэҥэ В.Р. Ларионов «Чычып-чаап» (1960), А.Е. Захарова, М.П. Захарова «Кэнчээри» (1965), «Кустук» (1976), «Хрестоматия» (1980), А.А. Егорова, М.П. Захарова «Кэскил» (1992) диэн уус-уран айымньылар хомуурунньуктара, Я.Г. Павлов «Алта саастаах оҕолорго дорҕооннору истэргэ үөрэтии опытыттан» (1981) үлэтэ таһаарыллыбыттара, сахалыы үлэлииргэ күүс-көмө буолбуттара.

С.А. Новгородов (1892-1924) саха маассабай суругун төрүттээччи, сырдатааччы уонна төрөөбүт норуотун үөрэхтэнэригэр элбэх сыратын биэрбит киһинэн буолар. Кини 1913 сыллаахха Петербург университетын Илиҥҥи норуоттар тылларын үөрэтэр факультетыгар үөрэнэ сылдьан Бүтүн Россиятааҕы учууталлар съезтэригэр ыҥырыллар. Онно кимтэн да соруйтарыыта суох «Сахалар тустарынан кылгас сибидиэнньэлэр, кинилэр оскуолалара уонна үөрэххэ бырааптара» диэн дакылаат оҥорор. Манна кини саха оҕотун сахалыы тылынан үөрэтиини, сахалыы үөрэх кинигэлэрин бэлэмнээн таһаарыыны модьуйсан туруорсар, үһүс сылын үөрэнэ сылдьан саҥа саха суругун

бырайыагын бүтэрэр. 1917 сыллаахх «Сахалыы сурук-бичик», 1923 сыллаахха «Сурук бичик» уонна «Ааҕар хрестоматия» тахсар. Ити курдук, кини оҕону төрөөбүт тылынан үөрэтиигэ улахан оруоллаах.

И.И. Каратаев сахалартан бастакынан сахалыы үлэлиир кыра оҕону иитии-үөрэтии тэрилтэлэригэр саҥаны сайыннарыы мэтиэдьикэтин сайдыытыгар үлэлэспитэ, бэйэтин биир боччумнаах кылаатын киллэрбитэ. Ол курдук 1982 сыллаахха «Детсад оскуолаҕа киирэр оҕолору бэлэмниир группатыгар төрөөбүт тылы сайыннарыы» бырагыраамматын (методическэй ыйыылардаах уонна көмө матырыйааллаах), 1984 сыллаахха «Оҕону чуолкайдык саҥарарга үөрэтии уонна ааҕарга-суруйарга үөрэнэргэ бэлэмнээһин» диэн үөрэтии методическэй пособиетын (детсад иитээччилэригэр көмө) таһаартарбыта.

Саха өрөспүүбүлүкэтин национальнай оскуолаларын саҥардан сайыннарыы концепцията 5 сылга 1991 с бигэргэтиллибитэ. Саҥардыллар национальнай оскуола төрөөбүт буоруттан-силиһиттэн мутуктаах, норуот тылын барҕа баайын үтүө үгэстэрин чахчы-бааччы этигэр-хааныгар иҥэриммит, амарах сүрэҕин, мындыр өйүн, уран тарбаҕын утумнаабыт, көрүнньүк култуураҕа көҕүйэн кэдэрги быһыыга кииримmэт ыллыктаах ыччаты иитэргэ сананар сыаллаах. Концепция биир сүрүн салайтарар салаатынан оҕо оскуолаҕа киириэн инниттэн орто үөрэҕи ылыар диэри төрөөбүт тылынан иитиллэр, үөрэнэр бураабын толору хааччыйыы буолар («Саха өрөспүүбүлүкэтин национальнай оскуоланы саҥардан сайыннарыы Концепцията 5 сылга», Якутск 1996 с.).

1991 сыллаахха Саха Өрөспүүбүлүкэтин национальнай оскуолаларын саҥаардан сайыннарыы уонна «Саха Өрөспүүбүлүкэтин национальнай оҕо тэрилтэлэрин сайдыыта» концепцияларыгар олоҕуран, «Тосхол» базовай бырагыраама оҥоһуллубута. Саха оҕото кыра эрдэҕиттэн төрөөбүт буоруттан силис тардан, норуотун тылын барҕа баайын, өбүгэтин үтүө үгэһин чахчы бааччы этигэр иҥэринэн, амарах сүрэҕин, мындыр өйүн, уран тарбаҕын утумнаан, сахалыы куттаах-сүрдээх дьоһуннаах киһи буола улаатарыгар олук ууруллубута. Ол «Тосхол» бырагыраамма 2014 с. ФГҮӨС сөп түбэһэр гына саҥардыллан, тупсарыллан тахсыбыта. Сахалыы тыллаах тэрилтэлэргэ ананан 2020 сыллаахха «Кустук» 3-7 саастаах оҕолору иитэ-рсайыннарар бырагыраама күн сирин көрбүтэ. Бырагыраама ФГҮӨС оҕону иитии-сайыннарыы эйгэтигэр саҥа өйдөбүллэри, терминнэри киллэрбитин учуоттаан иитээчигэ методическай көмө матырыйаал быһыытынан үөрэтии уобаластарынан сабаҕаланар ситиһиилэри ырытан оҥоһуллубута уонна тарҕаммыта. Ол бырагыраммага тылдьыт тиэрминнэр тылбаастара киирбитэ.

Бэйэни бэрибиэркэлэниигэ ыйытыылар

1. Саҥаны сайыннарыыга былыр былыргыттан тоҕо улахан суолта бэриллэрий?

2. Саҥаны сайыннарыы харгыһын урукку педагогическай систиэмэҕэ хайдах быһыылаах быһаарар этилэрий?

3. К.Д. Ушинскай үөрэҕэ билиҥҥи сайдыылаах да үйэҕэ тоҕо улахан суолтаны ыларый? Дакаастааҥ.

4. Е.И. Тихеева, Е.А. Флерина саҥаны сайыннарыы мэтиэдьикэтин наука быһыытынан төрүттэниитигэр оруоллара.

5. И.И. Каратаев сахалыы үлэлиир оҕону үөрэтэр тэрилтэлэргэ мэтиэдьикэ сайдыытыгар ханнык хардыыны оҥордо? Суолтата?

6. Эһиги санааҕытыгар саҥардан сайыннарыы концепциятыгар тоҕо улахан суолта бэриллэрий? Улуускутугар кыралары иитиигэ туох уларыйыы таҕыста?

Ирдэниллэр литэрэтиирэ

1. Федеральная образовательная программа дошкольного образования: утверждена приказом Министерства просвещения Российской Федерации от 25.11.2022 № 1028. – Москва : Просвещение, 2023. – 344 с.

2. Алексеева М. М. Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников: учеб. пособие для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений / М.М. Алексеева, В. И. Яшина. – 3-е изд., стер. – Москва : Академия, 2000. – 400 с.

3. Исенина Е.И. Теория и методика развития речи у детей. Дословесный период: учебник для среднего профессионального образования/ Е.И. Исенина. – 2-е изд., стер. – Москва: Издательство Юрайт, 2025. – 149с. – (Профессиональное образование). – ISBN 978-5-534-12852-9. – Текст : электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. – URL: https://www.urait.ru/bcode/566946

4. Протасова, Е.Ю. Теория и методика развития речи у детей. Обучение двуязычных дошкольников: учебник для среднего профессионального образования/ Е.Ю. Протасова, Н.М. Родина; под редакцией Е.Ю. Протасовой.– 2-е изд. – Москва: Издательство Юрайт, 2025. – 208с. – (Профессиональное образование). – ISBN 978-5-534-11189-7. – Текст : электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. – URL: https://www.urait.ru/bcode/566132

5. Развитие речи детей дошкольного возраста в условиях реализации ФОП ДО: методические рекомендации / под ред. О. С. Ушаковой. – Москва: Издательство «Сфера», 2023. – 128 с. – (Электронная книга).

6. Тихеева Е.И. Развитие речи детей: учебное пособие для среднего профессионального образования/ Е.И. Тихеева. – Москва : Издательство Юрайт, 2025. – 161с. – (Профессиональное образование). – ISBN 978-5-534-20936-5. – Текст: электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. – URL: https://www.urait.ru/bcode/559018

7. Ушакова О. С. Методика развития речи детей дошкольного возраста: учеб.-метод. пособие для воспитателей дошк. образоват. учреждений / О.С. Ушакова, Е. М. Струнина. – Москва : Владос, 2010. – 287 с.

III. ОСКУОЛА ИННИНЭЭҔИ СААСТААХ ОҔОЛОР ТӨРӨӨБҮТ ТЫЛЛАРЫН САЙЫННАРЫЫ

3.1. Суолтата

Төрөөбүт тыл хас биирдии норуот дьылҕата, олоҕо, сайдыыта. Ол иһин оҕо кыра эрдэҕиттэн төрөөбүт ийэ тылыгар үһүйүү, үөрэтии, тылларын сайыннарыы соруга туруохтаах.

Төрөөбүт тылынан саҥарыы, кинини иҥэринии оҕо төрөөбүт-үөскээбит дьиэтиттэн-уотуттан, ийэ-аҕа иитиититтэн бэриллэр уонна оскуолаҕа киириэн иннинээҕи оҕо тэрилтэлэригэр, оскуолаҕа салҕанар. Оҕо кыра эрдэҕиттэн төрөөбүт төрүт тылын билбэт эбэтэр мөлтөхтүк билэр да буоллаҕына аанньа ахтыбат, улаханҥа уурбат буола улаатар. Оннук оҕо норуотун тылын, культуратын билбэт, билэ да сатаабат буолуон сөп.

Төрөөбүт тылынан үөрэтии, киниэхэ үһүйүү оҕо билии-көрүү, өй-санаа, сиэр-майгы өртүнэн сайдыытыгар, иһирэх иэйиитэ үһуктарыгар, норуотун үгэстэрин, культуратын баһылыырыгар сүдү күүс буолар. Норуот тыына-дьылҕата, киһи-аймах култууратыгар киллэрэр кылаата төрөөбүт тылыгар иҥэн сылдьар. Төрөөбүт тылын билэр оҕо бэйэтин норуотун ытыктыыр-таптыыр, кининэн киэн тутта, атын омук дьонун кытта тэҥнээҕин билинэ улаатар, интернациональнай тыыҥҥа иитиллэр. Тыл баар буолан – омук баар.

3.2. Оҕо саҥатын сайыннарыы соруктара

1. Тылы байытыы – оҕо тылын саппааһын ахсаан өттүнэн элбэтии, кини тыл суолтатын баһылааһына, сөптөөҕүнэн туһаныыта. Тыл баайа – саҥарар саҥа ис хоһооно. Тылы барамайдар, көстүүлэр ааттарын, араас бэлиэлэрин, хаачыстыбаларын уонна кинилэргэ сыһыаннаах хайааһыннары көрдөрөр тыллар байыталлар. Оттон тылы байытыы үлэтин ис хоһоонунан тулалыыр олоҕу, айылҕаны билиһиннэрии буолар.

2. Чуолкайдык саҥарарга үөрэтии. Бу киэҥ өйдөбүл. Манна төрөөбүт тылын дорҕооннорун чуолкайдык саҥарыыта, арааран истиитэ, тыл дикциятын, куолаһы сатаан уларытыы (сонотуу, синньэтии, куччатыы, интонацияны таба сөпкө тутуһан саҥарыы) киирэллэр.

3. Тыл грамматическай быһыытын таба тутуһан саҥарарга үөрэтии. Төрөөбүт тыл грамматическай быһыылара төһө да анаан үөрэтиитэ суох иҥмиттэрин иһин, кыра оҕо билэр тылыгар маарыннатан тылы бэйэтэ билэринэн айан, сыыһа-халты туттар түбэлтэтэ үгүс буолар. Холобура, аһыллаҕас (аһаҕас), суруйуутун (суруйабах) уо. д. а. Итини барытын болҕомтоҕо ылан көннөрөн иһиллиэхтээх.

Оскуолаҕа киирэр оҕо түһүк быһыыларын, даҕааһыннары, туохтуурдар сирэйдэринэн уларыйар сыһыарыыларын, ахсаан ааттары, сорох сыһыаттары, элбэх ахсааны уонна буолбат быһыыны сыыспакка туттар буолара ситиһиллиэхтээх.

Сэттэ сааһыгар оҕо судургу да холбуу да этиини таба оҥорор кыахтаах, ол иһигэр биир ууставх чилиэннээх, ситим тыллаах этиилэри.

Иитээччи төрөөбүт тыл эгэлгэ быһыыларын, араас тутуллуулаах этиилэрин оҕоҕо барытын иһитиннэрэргэ кыһаныахтаах. Тыл быһыыларын табатык туттар дьоҕуру сайыннарыыга туспа дьарыктаныы ыытыллыбат, бу үлэ ситимнээх саҥаны сайыннарар дьарыктаныыга, оҕо күннээҕи олоҕун араас түгэннэригэр ыытыллар (оонньуу, эрчиллии, көннөрүү).

4. Ситимнээх саҥаны сайыннарыы. Ситимнээх саҥаны сайыннарыыга кэпсэтэр уонна кэпсиир үөрүйэхтэри сайыннарыы соруктара киирэллэр, кинилэр тулалыыр эйгэни кытта билиһиннэриинэн сибээстээн ыытыллаллар. Манна тыл быһыыларын табатык туттан саҥарар үөрүйэҕи иҥэрии соруга эмиэ киирэр. Ситимнээх саҥаны сайыннарыы түмүгэр оҕолор сатаан ыйыта, эппиэттии (хоруйдуу), санааны сааһылаан кэпсии үөрэнэллэр.

5. Оҕоҕо тыл уонна саҥа маҥнайгы өйдөбүллэрин тиэрдии /иҥэрии/. Иитээччи саҥарар саҥаттан саҕалаан оҕоҕо тыл, дорҕоон, сүһүөх, этии өйдөбүллэрин билиһиннэрэр, тыл дорҕоонун, сүһүөҕүн састаабын ырытарга үөрэтэр, итинэн оҕону оскуолаҕа грамотаҕа үөрэнэргэ бэлэмниир. Киниэхэ олох кыра сааһыттан тылга, саҥаҕа интириэһи үөскэтэр.

6. Уус-уран айымньыны билиһиннэрии. Уус-уран айымньы оҕо саҥатын сайыннарар соруктары барытын хабан, итини тэҥэ, оҕону киһи быһыытынан сиэр-майгы өттүнэн сайыннарар, кэрэҕэ уһуйар.

Инники этиллибит соруктар төһө да тус туһунан бэриллибиттэрин иһин, бэйэ-бэйэлэрин кытта ыкса ситимнээхтэр. Онон саҥа үөрүйэхтэрин, сатабылларын сайыннарыы үлэтигэр биир кэлимник сыһыаннаһан /комплексный подход/ үлэлиэххэ наада.

Ол гынан баран ситимнээх саҥаны сайыннарыы атыттары үүннээн-тэһиинээн сайыннарыыга тутаах соругунан буоларын бэлиэтиир наадалаах. Итини маннык быһаарыахха сөп:

- оҕо тылынан бодоруһан /саҥаран/ тулалыыр олоҕу кытта билсиһэр;
- саҥа, өй-санаа сайдыыта ситимнээх саҥа көмөтүнэн барар;
- ситимнээх саҥаны сайыннарыы саҥа сайдыытын бары өрүттэрин хабар /тыл баайа, чуолкайдык саҥарыыта, тыл быһыытын таба туттуута/.

3.3. Саҥаны сайыннарыы тутуһар салайтарар сүрүн методическэй бириинсиптэрэ

Оҕо саҥатын сайыннарыы үлэтэ уопсай дидактическай /өйдөҥүмтүө-тиийимтиэ, биир кэлим, утум-ситим, тиһигин быспакка уо.д.а./ уонна методическай тутуһар, салайтарар сүрүн санааларга олоҕуран ыытыллар. Ити курдук методическай өттүнэн манныктары киллэриэххэ сөп /Л.П. Федоренко/:

- тулалыыр олоҕу эт-хаан өттүнэн арааран билии, саҥа, өй-санаа сайдыыларын ыкса ситимнэрэ. Оҕо төһөнөн тулалыыр олоҕу кытта киэҥник билсиһэр да, оччонон билиитэ-көрүүтэ кэҥиир, өйүмэлэ /мышление/, саҥата сайдар.
- Оҕоҕо саҥа үөрүйэхтэрин тылынан бодоруһуннаран сайыннарыы.

- Оҕо тыл иэйиитин сылдьан эрэн бэйэтинэн /анал үөрэтиитэ суох/ таайан ылыныытын салгыы сайыннарыы. Ол курдук кини бэйэтэ ылыммыт тылын араас түгэннэргэ /оонньууга, күннээҕи олоххо/ киллэрэн санатыы, туттуу кэлин оҕо бу тылы өйдүүрүгэр, кэҥэтэн туттарыгар улахан суолталаах.

- Саҥаны сайыннарыы бары өрүттэрин ситимнэрэ уонна кинилэри үлэ бары көрүҥнэригэр биир кэлим сыһыаннаах ыытыы.

- Оҕо саҥатын дьайымалын төрүөтүн араас өрүттээх сылтахтарын /мотивация/ сайыннарыы, байытыы. Оҕо саҥатын сайыннарыы оҕону төһө, хайдах, тугунан интириэһиргэтэн үөрэтэргиттэн, үлэлиргиттэн улахан тутулуктаах.

- Оҕо тылы көхтөөхтүк саҥаран ылыныытын тэрийии. Маныаха оонньуулары, дьарыктаныылары тэрийэн ыытыыга, оҕо күннээҕи олоҕун араас түгэннэригэр оҕону саҥарда сатыыр ньымалары табыгастаахтык туһаныы биир сүрүн оруолу ылар.

Үлэ ис хоһооно бөлөҕүттэн көрөн 3-4 салааттан турар:

- тулалыыр олоҕу, айылҕаны билиһиннэрии;
- саҥарар саҥаны сайыннарыы:

а) чуолкайдык саҥарарга үөрэтии,

б) тылы байытыы, тыл грамматическай быһыытын таба туһаныы,

в) ситимнээх саҥаны сайыннарыы;

г) грамотаҕа үөрэнэргэ бэлэмнээһин /улахан бөлөххө/;

д) уус-уран лэтэрэтиирэни билиһиннэрии.

Саҥаны сайыннарыы соруктарын туох көмөтүнэн олоххо киллэриэххэ сөбүй? Оҕо саҥатын тугу, туох үлэни ыытан сайыннарыахха сөбүй? /средство/. Манна киирэллэр:

- улахан киһи оҕолуун бодоруһуута,
- саҥарар саҥа культуратын эйгэтэ. Иитээччи саҥата,
- дьарыктаныыга үөрэтии,
- уус-уран лэтэрэтиирэ,
- искусство көрүҥнэрэ /ойуулуур-дьүһүннүүр, муусука эйгэтэ, тыйаатыр/.

Хас биирдиилэрин кылгастык арыйыахха.

3.4. Улахан киһи оҕолуун бодоруһуута

Бодоруһуу дьон бэйэ-бэйэлэрин кытта сибээстэһэр, билсэр дьайсыыларын биир көрүҥэ буолар. Бодоруһуу күннээҕи олох эйгэтигэр барытыгар киһи билсиһэр сибээстэһэр наадыйыыларын толорор. Оттон оҕо саҥаран бодоруһуута дьайымал араас көрүҥнэригэр барар /оонньуу, үлэ, күннээҕи олох түгэннэрэ, үөрэтии/.

Оҕо кыра сааһыгар бастакы боччумнаах дьарыгынан барымталары бэрийиитэ /предметная деятельность/ буолар. Оскуолаҕа киириэн иннинээҕи саастаах оҕолорго оонньуу улахан оруолу ылар. Холобур, оруоллаах оонньууга оҕо кэпсэтэр үөрүйэхтэрэ, хамсаныылааххa тылын баайа, чуолкайдык саҥарыыта, үөрэтэр оонньууга тылын баайа, ситимнээх саҥата, тыйаатырдаах оонньууга уустаан-ураннаан саҥарыыта, оттон күннээҕи олоххо итиниэхэ

сыһыаннаах тылын саппааһа, кэпсэтэр үөрүйэхтэрэ сайдар. Итини таһынан оҕо саҥатын сайдыытыгар бэйэтин саастыылаахтарын, бэйэтиттэн аҕа-балыс оҕолору кытта тылынан бодоруһуута эмиэ биир сүрүн оруолу ылар. Оҕо итинник тылынан бодоруһуутун улахан киһи сөптөөҕүнэн көрөн салайыахтаах. Манна иитээччи оруола улахан. Сорох түбэлтэҕэ кини оҕону кытта тылынан бодоруһуута кылгас, этэн, ыйан эрэ биэриинэн мунурданар, ити оҕо саҥатын салгыы сайыннарбат. Оҕону кытта тэҥнээҕин курдук санаан бодоруһуохтаах.

3.5. Саҥарар саҥа культуратын эйгэтэ. Иитээччи саҥата

Оҕо улахан киһи саҥатын үтүктэн үөрэнэр, ылынар. Ол иһин иитээччи саҥатыгар маннык ирдэбиллэр тураллар:

- чуолкай, баай ис хоһоонноох, олохтоох,
- оҕо сааһыгар сөп түбэһэр, өйдөнүмтүө,
- тыл нуорматын тутуһан саҥарар,
- этигэн, хомоҕой, уус-уран тыллаах,
- ыксаабакка, сөп улаханнык саҥарар буолуохтаах.

3.6. Анал дьарыктаныыга үөрэтии

Саҥаны сайыннарыы биир сүрүн өттүтүнэн оҕону анаан сыал-сорук туруоран, утумнаахтык, былааннаан үөрэтии буолар.

Оҕо тылын сайдыытыгар үөрэтии улахан оруоллааҕын К.Д. Ушинскай, Е.И. Тихеева, А.П. Усова, Е.И. Флерина уо.д.а. бэлиэтээбиттэрэ.

Саҥаны сайыннарыы методикатын бастакы төрүттэниититтэн саҕалаан үөрэтии боппуруоһа киэҥник туруоруллан, анал дьарыктаныыларга үөрэтии саҕаламмыта /Е.И. Тихеева, Е.И. Флерина, О.И. Соловьева, А.П. Усова, Л.А. Пеньевская уо.д.а./.

Дьарыктаныы көрүҥнэрэ

Сүрүн сыалынан көрөн	Көрдөрүллэр-туттуллар тэриллэринэн көрөн	Үөрэтии сыалынан көрөн
Тылы байытыы Чуолкайдык саҥарарга үөрэтии Ситимнээх саҥаны сайыннарыы Уус-уран айымньыны билиһиннэрии Грамотаҕа үөрэнэргэ бэлэмнээһин	Олоххо баары кэтээн көрүү /экскурсия, тыынар тыыннааҕы уо.д.а. кэтээн көрүү/ дьарыктаныыларга Ойуулуур-дьүһүннүүр тэриллэр көмөлөрүнэн ыытыллар дьарыктаныылар /хартыына, оонньуурдар уо.да./	Саҥаны билиһиннэрии Хатылааһын Билиини-көрүүнү сааһылыыр, түмэр Түмүктүүр, учуоттуур-бэрибиэркэлиир Холбонуллубут /саҥаны биэрии, хатылааһын/

	Тыл дьарыктаныылара /сэһэргэһии, аахпыты кэпсээһин, ааҕыы, кэпсээһин уо.д.а./	

Араас тииптээх дьарыктаныыларга биллэр-көстөр миэстэни комплекснай дьарыктаныы ылар. Комплекснай диэн биир уопсай сыаллаах хас да бэйэ-бэйэлэрин кытта ыкса ситимнээх тус-туһунан чаастартан турар дьарыктаныы буолар. Маныаха дьарыктаныы маннык араастарын ыытыахха сөп:

1. Биир дьарыктаныыга хас да тус-туһунан соруктары киллэрэн быһаарыы. Холобур,

1.Ситимнээх сананы сайыннарыы 2. Тылы байытыы 3. Чуолкайдык санарарга үөрэтии	1. Ситимнээх сананы сайыннарыы 2. Тылы байытыы 3. Тыл быһыытын таба туттуу	1. Ситимнээх сананы сайыннарыы 2. Чуолкайдык санарарга үөрэтии 3. Тыл быһыытын таба туттуу

Ити ыйыллыбыт дьарыктаныыларга ситимнээх сананы сайыннарыы биир сүрүн сыалынан буолар, оттон атын соруктар кини ис хоһоонугар олоҕуран эмиэ быһаарыллахтаахтар.

2. Биир сүрүн соругу дьарыктаныы кэрдиинин ахсын тус-туһунан /араас/ ньымалары туттан быһаарыҥ. Холобур, / С / - дорҕоону чуолкайдык санарарга үөрэтии.

Дьарыктаныы барыытын былаана:

а) / С / - дорҕоон этиллэр балаһыанньатын көрдөрүү, быһаарыы /оонньуу “Тылчаан” туһунан остуоруйа /,

б) /С / - соҕотохтуу санардан эрчийиигэ оонньуу,

в) / С / - дорҕоон элбэхтик иһиллэр /тыллардаах/ кэпсээнин кэпсэтиннэрии,

г) / С / - тыл дикциятын сайыннарыыга чабырҕах аахтарыы.

3. Дьарыктаныыны биир тиэмэҕэ дьайымал араас көрүҥнэрин холбоон ыытыы:

- саха иһиттэрин билиһиннэрии, хоһоон аахтарыы /таабырыннааһын/,
- уруһуйдатыы, оһуорунан киэргэтии,
- уруһуйдарын кэпсэтиннэрии, уо.д.а.

Бу маннык дьарыктаныыларга чуолаан сананы сайыннарыы соруктара дьайымал бары көрүҥнэригэр сүрүннүүр оруолу ылаллар.

Инники ыйыллыбыт дьарыктаныы араас көрүҥнэрин иитээччи бэйэтин үлэтигэр айымньылаахтык туһаныахтаах. Биллэн туран, хас биирдии төрөөбүт тылы, сананы сайыннарыыга ыытыллар дьарыктаныы үөрэтии сүрүн ирдэбиллэригэр сөп түбэһэр буолуохтаах.

Дьарыктаныы ирдэбиллэрэ

1. Иитээччи дьарыктаныы тиэмэтин талан, иитэр-үөрэтэр соруктарын чуолкайдык быһааран, туттар-көрдөрөр тэриллэрин бэлэмнээн, дьарыктаныы

барыытын сүһүөхтэрин, онно туттуллар араас нһымаларын толкуйдаан, ханнык тыллары туох соруктаах киллэрэрин эрдэттэн былаанныыр.

2. Дьарыктаныы тиэмэтэ, ис хоһооно оҕо сааһыгар, өйдүүр, ылынар кыаҕар сөп түбэһэр, оҕону толкуйдатар, сайыннарар курдук балачча уустук буолара ирдэнэр.

3. Дьарыктаныыга иитээччи үөрэтэр соруктары сэргэ иитэр сыалы эмиэ туруорар. Бииргэ эйэлээхтик оонньуурга, оонньуурдарын, дьиэ тэрилин, чыычаахтары харыстыырга, улахан дьону, кини үлэтин ытыктыырга, төрөөбүт дойдуну таптыырга, амарах, көрсүө-сэмэй буоларга болҕомто уууруллуохтаах.

4. Дьарыктаныы тутула чуолкай, кини сүһүөхтэрэ бэйэ-бэйэлэрин кытта ыкса сибээстээх, биир ис хоһоонноох буолаллара наада.

а) дьарыктаныы саҕаланыыта кылгас, чаҕылҕай, оҕо болҕомтотун тардар, интириэһин түмэр буолара ирдэнэр. Кыра оҕолорго куукула, куобах, эһэ ыалдьыттыы кэлэринэн, оонньууру көрүүттэн; улахан оҕолорго кылгас киирии сэһэргэһиинэн, оонньуунан, ханнык эрэ остуоруйа дьоруойдара ыалдьыттааһынынан /Чаачахаан, Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин, Таал-Таал эмээхсин, Сээркээн Сэһэн уо.д.а./ саҕаланара ордук. Холобур, кыраларга куукула Туйаара «Дьикти мөһөөччүккэ» /"Аптаах дьааһыкка"/ кэһиитин оонньуурдары уган күүлэйдии кэлэр; биэс саастаах оҕолорго Бэйбэрикээн эмээхсин саха иһиттэрин туос ыаҕайаҕа киллэрэр; улахаттарга Сээркээн Сэһэн кэһиитин тымтайга сүгэн, хаахахха хаалаан, бэрэмэдэйгэ уган аҕалар.

б) дьарыктаныы сүрүн чааһа хас да сүһүөхтэн туруон сөп. Саҥаны билиһиннэрии маҥнай, онтон салгыы эрдэ барыллыбыты хатылааһын, чуолкайдааһын ыытыллар. Кыра оҕо биир көрүҥнээх үлэнэн өр тулуйан-тэһийэн дьарыктаммат, аралдьыйар, иитээччи дьарыктаныы сүһүөхтэрэ биириэн биир кэрэхсэбиллээх үлэнэн солбуйсан иһэллэрин араас нһымалар көмөлөрүнэн оҕолору көхтөөхтүк кытыннаран ситиһиэхтээх. Кинилэри сылаппат туһуттан дьарыктаныы ортотугар араас хамсаныылаах эрчиллиилэри ыытар.

в) дьарыктаныы бүтүүтэ кылгас, оҕо сүргэтин көтөҕөр ис хоһоонноох, сэргэх буолуохтаах. Үөрэппити чиҥэтэргэ араас оонньуулары ыытан, кылгас уус-уран айымньыны аҕан, таабырыннаһан, билэр өс хоһооннорун этиттэрэн түмүктүөххэ сөп.

5. Иитээччи дьарыктаныыга оҕолор бары кытталларын ситиһиэхтээх. Оҕолору кытта сэһэргэһэр ыйытыылары таба туруоруу; көрдөрүллэр, түҥэтиллэр тэриллэри киэҥник туһаныы, араас сорудахтары барыларыгар анаан киллэрии, мэлдьи кыттар эрэ оҕолору ыйыппакка, саҥата суох кэмчиэрийэн олорор эбэтэр бытаан саҥалаах оҕолорго көҕүлүүр араас нһымалары булан, ураты болҕомтону уууруу улахан суолталаахтар. Дьарыктаныыга оҕолору барыларын кытыннарар сыалтан, бары биир тэҥҥэ эппиэттиилэрин туһаныахха эмиэ сөп. Холобура, саҥа, уустук тылы хатылаттарыыга. Итинник эппиэккэ оҕо толкуйдаабакка эрэ бэлэми үтүктэр, оттон биирдиилээн туһаайан ыйытарга оҕо болҕойон истэ, толкуйдуу үөрэнэр.

6. Дьарыктаныыны сатаан аттаран тэрийиллиэхтээх. Дьарыктаныы үксүн оонньуур хоско, оттон анал соруктаах кэтээн көрүү экскурсия быһыытынан оҕо садын атын хосторугар, таһырдьа общественнай миэстэлэргэ ыытыллар.

Дьарыктаныыны оҕолору төгүрүччү олордон эбэтэр остуолларын эрээтинэн, кэккэлэччи холбооттоон, саахыматтыы туруоран тэрийиэххэ сөп. Холобура, хамсыыр харамайы кэтээн көрүүгэ төгүрүччү олортоххо барыларыгар биир тэҥник көстөр.

Дьарыктаныыга туруоруллар гигиеническэй ирдэбиллэр толору тутуһуоллаахтар. Күн сырдыга оҕоҕо хаҥас өртүттэн уонна кэнниттэн түһүөхтээх; оҕо олорор олоппоһо, остуола кини сааһыгар, уҥуоҕар сөп түбэһэр кээмэйдээх буолуохтаах. Дьарыктаныы иннинэ хос салгылатыллыахтаах, сууйуллуохтаах; туттуллар-көрдөрүллэр тэриллэр чаҕылҕай ойуулаах, улахан кээмэйдээх, үчүгэй олохтоох, ыраас, бүтүн буолуохтаахтар.

7. Анал дьарыктаныыга барыллыбыт матырыйаалы хатылааһын дьарыктаныы атын көрүҥнэригэр уонна оҕо күннээҕи олоҕун араас түгэннэригэр: таһырдьа, айылҕаҕа дьаарбайар, оонньуур, үлэлиир /сибккигэ уу кутар, кинигэ өрүмүөннүүр/, аһыыр, таҥнар кэмнэригэр ыытыллар.

Бөлөхтөрүнэн дьарыктаныылары ыытыы сүрүн уратылара

Кыра бөлөххө оҕо болҕомтотун тардар көрөрүллэр-туттуллар тэриллэри киэҥник туһанан, оҕолору соһуччу үөрдэр-көтүтэр, оонньотор араас ньымалары туттан судургутук ыытыллар. Кинилэргэ үөрэтии сыала туруоруллубат, көннөрү оонньуохпут, остуоруйаны истиҥ эрэ диэн этиллэр. Дьарыктаныыны биирдиилээн оҕону кытта эбэтэр бөлөхтөрүнэн ыытыллар.

Орто бөлөххө дьарыктаныы ис хоһооно уустугурар, уларыйар, үөрэтии сыалын оҕолорго туһаайан этиллэр /холобур, /С/ дорҕоону чуолкайдык саҥара үөрэниэхпит/, оҕолору биирдиилээн уочаратынан эппиэттиргэ үөрэтиллэр. Кэпсиргэ үөрэтии, хоһоону өйгө үөрэтии курдук саҥа дьарыктаныылар эбиллэн биэрэллэр.

Улахан бөлөхтөргө оҕолору барыларын хабар комплекснай дьарыктаныылар үгүстүк ыытыллыахтарын сөп.

Биир сүрүн болҕомто тылынан ыытыллар дьарыктаныыларга /кэпсиргэ, кэпсэтэргэ уо.д.а./ уонна дьарыктаныы ис хоһоонунан көрөн хас биирдии оҕоҕо түҥэтиллэр көрдөрүллэр-туттуллар тэриллэри киллэрэн туһаныыга ууруллар.

Хас биирдии үөрэтээччи дьарыктаныыны ыытарыгар, ырытарыгар инники ыйыллыбыт ирдэбиллэргэ олоҕуран, кинилэри учуоттаан үлэлиэхтээх.

Оҕо саҥатын сайыннарыыга уус-уран айымньыны билиһиннэрии, ойуулуур-дьүһүннүүр искусство, муусука эйгэтэ, тыйаатыр биир боччумнаах миэстэни ылаллар. Кинилэр оҕо уустаан-ураннаан саҥарыытын, иэйиитин сайдыытыгар, кэрэҕэ уһуйуллуутугар күүс-көмө, тирэх буолаллар.

Ити сырдатыллыбыт үлэ көрүҥнэриттэн ураты оҕо саҥатын сайыннарыы кини күннээҕи олоҕун араас түгэннэригэр /оонньуу, үлэ, суунар, аһыыр уо.д.а./ утумнаахтык, тиһигин быспакка, биир кэлим сыһыаннаах ыытыллыахтаах.

Үөрэтии ньымалара /методы/

Үөрэтии ньымаларын үс бөлөххө араарыахха сөп: көрдөрөн, тылынан үөрэтэр уонна практическай.

Саҥаны сайыннарыыга үөрэтии ньымалара

Көрдөрөн үөрэтэр	Тылынан үөрэтэр	Практическай
- кэтээн көрүүлэр, - экскурсия, - олоххо баар предметтэри көрүү	- сэһэргэһии, - ааҕыы уонна кэпсээһин, - аахпыты кэпсэтиннэрии уо.д.а.	- оонньуулар /дидактическай, оруоллаах оонньоон көрдөрүү уо.д.а./

Ити ыйыллыбыт үөрэтии ньымаларын хас биирдии бэйэлэрин истэригэр олох тус-туһунан сыаллаах-соруктаах / билиһиннэрэр, хатылыыр, чуолкайдыыр, быһаарар уо.д.а./ кыра араас ньымалар /приемы/ туттуллуохтарын сөп. Итилэри эмиэ бу курдук наардыахха сөп:

Тыл ньымалара	Көрдөрүү /көрдөрүллэр/ ньымалара	Оонньуу быһыытынан туттуллар ньымалар
- үтүктэн үөрэнэргэ тылынан холобур биэрии, - хатылаттарыы, - быһаарыы, - ыйан-кэрдэн биэрии, - оҕо саҥатын сыаналааһын, - ыйытыы /ким, туох, тоҕо, туохтан? уо.д.а./	- оонньуурдары, - хартыынаны / иллюстрация /, - дорҕоон этиллэр балаһыанньатын, - хамсаныылары уо.д.а.	- оҕо интириэһин үрдэтэргэ, көхтөөх буоларга лэтирэтиирнэй дьоруойдары киллэрии, күрэхтэһиилэри, фишкалары түҥэтии уо.д.а.

Бэйэни бэрэбиэркэлэниигэ ыйытыылар, сорудахтар

1. Оҕону кыра сааһыттан төрөөбүт тылынан иитиигэ-үөрэтиигэ тоҕо улахан суолта бэриллэрий?

3. Оҕо саҥатын сайыннарыыга ханнык соруктар туралларый? Кинилэр ситимнэрэ? Холобурдааҥ.

4. Оҕо саҥатын сайыннарыыга сүрүн, тутаах сорук ханныгый? Тоҕо?

5. Саҥаны сайыннарыы методическэй сүрүннүүр, салайтарар өрүттэрин өйдөбүлэ. Ханныктарый? Үөрэтии уопсай дидактическай сүрүннүүр, салайтарар өрүттэрин / принциптэрин / кытта туох сибээстээҕий?

6. Саҥаны сайыннарыы бырагыраамата ханнык научнай төрүттэргэ олоҕурарый?

7. Бодоруһуу оҕо саҥатын сайыннарыыга тоҕо улахан оруолу ыларый?

8. Кыра саастаах оҕолору иитэр-үөрэтэр тэрилтэлэргэ оҕо саҥатын сайыннарыыга үөрэтии тоҕо анал дьарыктаныыларга ыытылларый?

9. Үөрэтии ньымаларын туохха олоҕуран бөлөхтөргө арааралларый? Кинилэр ситимнэрин арыйыҥ.

10. Федеральнай үөрэтэр бырагыраама саҥаны сайыннарыы уобалаһын соруктарын, үлэтин ис хоһоонун, ханнык ирдэбиллэр тураллларын үөрэтиҥ.

11. Диктофоҥҥа бэйэҕит саҥаҕытын устуҥ, иитээччи саҥатыгар туруоруллар ирдэбиллэргэ төһө сөп түбэһэрин быһаарыҥ. Ханнык итэҕэстэр баалларын ыйыҥ, ону туоратар туох дьаһалы ылары быһаарыҥ.

12. Талбыт бөлөххөр саҥаны сайыннарыы дьарыктаныытыгар сылдьан үөрэтии оруолун, тэрээһинин, ыытыллыытын быһаар.

Дьарыктаныыны ырытыыга ыйытыылар:

- Иитэр-үөрэтэр, сайыннарар соруктара оҕо сааһыгар сөп түбэһиитэ.
- Оҕо өйүн үлэлэтэр, кинини толкуйдатар туох саҥаны киллэрдэ?
- Туруоруллубут иитии соруктарын оҕоҕо сабыдыала.
- Гигиеническэй ирдэбиллэри тутуһуу.
- Дьарыктаныы тас кэрэ көстүүтэ /оҕолор тас көрүҥнэрэ, группа, көрдөрүллэр-туттуллар тэриллэр көстүүлэрэ/.
- Көрдөрүллэр-туттуллар тэриллэр араастара, дьарыктаныыга көдьүүстэрэ.
- Дьарыктаныы түһүмэхтэрэ /кэрдиистэрэ/, кинилэр ситимнэрэ, барыытын уһуна.
- Дьарыктаныы үөрэтии ханнык ньыматынан /метод/ ыытылыннa?
- Оҕо болҕомтотун тардар, тутар ханнык ньымалар /приемы/ туттулуннулар?
- Оҕону өрө күүрдэр ньымалар ханныктарый?
- Өйүмэл көхтөөх буолуутун ирдиир ньымалар.
- Оҕо билиитигэр-көрүүтүгэр олоҕуран саҥаны биэрии ньымалара.
- Иитээччи саҥата /өйдөҥүмтүө, төһө олохтооҕо, иэйиилээҕэ, уус-урана/.
- Биирдиилээн оҕону кытта ханнык үлэ ыытылыннa?
- Үлэ хаачыстыбата.
- Оҕолор быһыылара-майгылара, тутта сылдьыылара.
- Үлэни /дьарыктаныыны/ сыаналааһын /иитээчи, оҕолор/.
- Дьарыктаныыны ыытыы хаачыстыбата.

13. Улахан бөлөхтөргө саҥаны сайыннарыыга үөрэтэр аналлаах дьарыктаныылары ыытар наадалааҕын дакаастаан, туохха олоҕураргытын ыйыҥ.

Ирдэниллэр литэрэтиирэ

1. Федеральная образовательная программа дошкольного образования: утверждена приказом Министерства просвещения Российской Федерации от 25.11.2022 № 1028. — Москва : Просвещение, 2023. — 344 с.

2. Алексеева М.М. Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников: учеб. пособие для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений / М.М. Алексеева, В. И. Яшина. — 3-е изд., стер. — Москва : Академия, 2000. — 400 с.

3. Гербова В. В. Занятия по развитию речи в старшей группе детского сада: кн. для воспитателя. — Москва: Мозаика-Синтез, 2010. — 112 с.

4. Развитие речи детей дошкольного возраста в условиях реализации ФОП ДО: методические рекомендации / под ред. О. С. Ушаковой. — Москва : Издательство «Сфера», 2023. — 128 с. — (Электронная книга).

5. Тихеева Е. И. Развитие речи детей: учебное пособие для среднего профессионального образования / Е. И. Тихеева. — Москва : Издательство Юрайт, 2025. — 161 с. — (Профессиональное образование). — ISBN 978-5-534-20936-5. — Текст : электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. — URL: https://www.urait.ru/bcode/559018

6. Ушакова О. С. Методика развития речи детей дошкольного возраста: учеб.-метод. пособие для воспитателей дошк. образоват. учреждений / О.С. Ушакова, Е. М. Струнина. — Москва : Владос, 2010. — 287 с.

IV. СИТИМНЭЭХ САҤАНЫ САЙЫННАРЫЫ МЭТИЭДЬИКЭТЭ СИТИМНЭЭХ САҤА ӨЙДӨБҮЛЭ, КӨРҮҤНЭРЭ

Ситимнээх саҥа – киһи киһини кытта бодоруһар, өйдөһөр сыаллаах бэйэтин санаатын тэнитэн, ситэрэн этиниитэ. Итинник ситэрэн этинии оҕо саҥатын дьайымалын сайдыытын көрдөрөр.

Ситимнээх саҥа саҥарыллар көрүҤнэринэн кэпсэтии уонна этинии буолар.

Кэпсэтэр саҥа /диалог/ - икки эбэтэр хас да киһи хардары-таары кэпсэтиһиилэрэ. Маныаха сэһэргэһээччилэр көннөрү тыл бырахсан, улаханнык тэниппэккэ кылгастык хоруйдаһан кэпсэтэллэр. Итинник кэпсэтиигэ көннөрү харахтарынан көрөн, хамсанан, куоластарынан көмөлөһүннэриэхтэрин эмиэ сөп. Кэпсэтэр саҥа бодоруһуу биир көрүҥүнэн буолар.

Этинии, кэпсиир саҥа /монолог/ - бэйэтэ туһунан ис хоһоонноох, сааһыламмыт соҕотох киһи саныыр санаатын этиниитэ. Кэпсиир саҥа сэргэх буоларыгар оҕо уустаан-ураннаан, иэйиилээхтик кэпсиирэ, куолаһын уларытан туһанара, хамсанан да көрдөрөрө биир эмиэ улахан суолталаах.

Кэпсэтии /сэһэргэһии/ төрүтүнэн /сылтаҕынан/ үксүгэр тас эйгэ, сыһыан, олох араас түгэннэрэ, оттон этинии төрүтүнэн киһи /оҕо/ ис санаата, иэйиитэ буолуон сөп.

4.1. Оҕо ситимнээх саҥатын сайдыытын уратылара

Оҕо ситимнээх саҥата сыыйа сайдар. Кини сайдыыта оҕо тулалыыр дьону кытта бодоруһуутуттан, өйүмэлин /мышление/ сайдыытыттан тутулуктаах.

Оҕо төрүөҕүттэн биириГэр диэри кэм дьоһуннаах ситиһиитинэн тылланыытын төрүттэниитэ буолар. Бастаан көннөрү дорҕоон таһаарар, мээнэ

саҥаран былдьыгырыыр, онтон 9-10 ыйыгар судургу тыллары саҥарар буолар, киһини кытта этэн, хамсанан, сирэй туттан көрдөрөн бодоруһар, киһи саҥатын өйдүүр, үтүктэр. Ити барыта оҕо тылынан бодоруһуутугар улахан суолталаах /С.Л Рубинштейн, Ф.А. Сохин/.

Балчыр оҕо сааска /1-3 диэри/ оҕо биир сүрүн ситиһиитинэн тылланыыта, тас эйгэни кытта кэпсэтэн бодоруһуута буолар. Маҥнай биир тыл оҕоҕо этии суолталаах буолар, сыыйа кини 2,3,4 тылтан турар этиилэри туттан саҥара үөрэнэр. Оҕо кэпсэтэр саҥа бастакы үөрүйэхтэрин иҥэринэр. Ол эрээри оҕо бу сааһыгар үксүгэр үтүктэн, түгэнигэр эрэ сөп түбэһиннэрэн саҥарар, толкуйдаабат.

Оскуолаҕа киириэн иннинээҕи саастаах оҕолор сыыйа толкуйдаан, өйдөөн саҥара үөрэнэллэр. Итинник сыыйа өйдөөн саҥара үөрэнии оҕо 4-5 сааһыттан барар /Д.Б. Эльконин/. Ити сааска оҕо тулалыыр олоҕу кытта балачча киэҥник билсиһэр, бодоруһар, бэйэтин наадатын ыйытар, хардаран хоруйдаһар, истибитин, көрбүтүн тылынан кэпсиир /остуоруйаны, кэпсээни, олохтон/ буола үөрэнэр. Оттон 6-7 сааһыгар толкуйдаан хардарар, ойуулаан-дьүһүннээн, бэйэтэ айан да кэпсиир үөрүйэхтэри иҥэриммит, толкуйдуур, оскуолаҕа киирэригэр балачча сөп бэлэмнээх буолар.

4.2. Ситимнээх саҥаны сайыннарыы соруктара

Ситимнээх саҥаны сайыннарыыга кэпсэтэр уонна кэпсиир дьоҕуру сайыннарыы соруктара киирэллэр.

Кэпсэтэр дьоҕуру сайыннарыы ирдэбиллэрэ:

- киһини кытта кэпсэтэр, ыйытыыга сатаан эппиэттиигэ үөрэтии;
- хардаран ыйытар, эйэҕэстик кэпсэтэр үөрүйэхтэри, иһирэх тыллары табатык туттарга үөрэтии;
- киһи этэрин кэрэхсээн истэргэ, оҕо бэйэтин санаатын сөптөөх түгэҥҥэ кыбытарга үөрэтии;
- сэһэн, ыйытыы, күүһүрдүү этиилэри куолаһынан таба биэрэн саҥарарларын ситиһии.

Кэпсиир дьоҕуру сайыннарыы ирдэбиллэрэ:

- истибити кэпсээһин /уус-уран айымньыны, араас түгэни, түбэлтэни/;
- ойуулаан-дьүһүннээн кэпсээһин /эттиги, айылҕа көстүүтүн, үүнээйини, кыылы, үөҥү-көйүүрү уо.д.а./;
- хартыынанан кэпсээһин /ойуулаан, айан /;
- өйтөн айан кэпсээһин /кэпсээн, остуоруйа, таабырын /.

Ити ыйыллыбыт уопсай соруктар бырагыраамаҕа бөлөхтөрүнэн араарыллан, сыыйа ууступгурдан бэриллэллэр.

4.3. Кэпсэтэр саҥаны сайыннарыы

Балчыр оҕо сааска /1-3 диэри/ оҕо маҥнай тылланыытыгар, кэпсэтэр үөрүйэхтэрин сайыннарыыга кини улахан киһини, бэйэтин саастыылаахтарын кытта бодоруһуута улахан суолталаах. Күннээҕи олоххо оҕо кэпсэтэр саҥатын

сайыннарыыга биир сүрүн ньыманан улахан киһи /иитээччи/ оҕону кытта кэпсэтиитэ, /сэһэргэһиитэ/ буолар. Кыралары кытта көҥүл кэпсэтии ордук табыгастаах, ол курдук кинилэри араас оонньуурдарынан, хартыынанан интириэһиргэтэн, болҕомтолорун тардан маҥнай биирдиилээн, сыыйа бөлөхтөрүнэн да арааран кэпсэтиэххэ сөп. Кэпсэтии тематынан оҕо бэйэтэ, туох таҥастааҕа /ким атыыласпыта/, оонньуурдааҕа, чугас дьоно, оҕо бэйэтин тулата буолар. Биирдиилээн оҕону кытта кини наадыйыытынан, кэрэхсиирин көрөн кэпсэтиэххэ наада.

Оскуола иннинээҕи саастаах оҕолор кэпсэтэр үөрүйэхтэрин сайыннарыы оҕо ситимнээх саҥатын сайдыытыгар сүрүн тирэх буолар.

Кыра бөлөхтөргө кэпсэтии үксүгэр түгэниттэн көрөн сэрэппэккэ ыытыллар. Маҥнай оҕону бэйэҕэ тардан, кэрэхсэтэн, кини баҕатын учуоттаан, көҥүл кэпсэтии ыытыллар. Сыыйа оҕо сааһынан көрөн анаан бэлэмнэнэн да кэпсэтиэххэ сөп /кыра бөлөхтөрүнэн, барыларын кытта/. Оҕону кытта кэпсэтии темата кэҥиир, араас буолар: оҕо бэйэтин, дьоннорун, дьиэтин, улахан дьон үлэлэрин, араас оонньуурдар, эттиктэр, айылҕа, биллиилээх дьон уо.д.а. тустарынан.

Оҕо улахан дьону уонна табаарыстарын кытта кэпсэтэ үөрэнэрэ кини уопсай сайдыытыгар биллэр-көстөр суолталаах. Оҕону кэпсэтии тылыгар кыайан үөрэппэтэххэ, тыла-өһө үчүгэйдик сайдыбат, ыйытыыга сатаан тобулан хоруйдуу охсубат, мунутах, кэпсэтиигэ көхтөөхтүк кыттыбат буолар. Оннук оҕолору кытта иитээччи кэпсэтэр дьоҕуру сайыннарыыга элбэхтик үлэлээтэҕинэ табыллар. Оччоҕо эрэ кинилэр оскуолаҕа чобуотук саҥарар-иҥэрэр, үчүгэйдик үөрэнэр кыахтаныахтара.

Һаһаа килбик оҕолор баар буолаллар. Кинилэри кытта тоҕоос көһүннэр эрэ, кэпсэтэ, сэһэргэһэ сылдьар, уопсай кэпсэтиигэ кытыннара сатыыр наада. Кэпсэтии оҕо тылын бары өттүнэн сайыннарар: улахан киһини уонна доҕотторун кытта холкутук сэһэргэһэ үөрэнэр, эппиэттиир, ыйытар, быһаарар үөрүйэх үөскүүр, тылын саппааһа элбиир, саҥарар саҥата грамматика уонна дорҕоон, интонация өттүнэн чочуллар, тупсар.

Кэпсэтэргэ үөрэтии сүрүн ньымаларынан сэһэргэһии, соруйуу, оруоллаах, хамсаныылаах, үөрэтэр оонньуулар уо.д.а. буолаллар. Итини таһынан оҕолору оонньууру, остуоруйа персонаһын хамсата-хамсата оонньотон кинилэри кэпсэтиннэрии буолар.

Оҕолор күннээҕи олохторун араас түгэннэрин хайа баҕарар кэмигэр бэйэ-бэйэлэрин кытта кэпсэтэллэрин иитээччи мэлдьи көрөн, салайан, көннөрөн биэрэ сылдьар. Ордук үлэлиир, оонньуур, дьаарбайар, тугу эмэ чуолаан оҥорор кэмнэригэр кэпсэтэр саҥаны сайыннарарга сөптөөх түгэн үгүс.

4.4. Сэһэргэһии өйдөбүлэ, суолтата, көрүҥнэрэ, үлэ мэтиэдьикэтэ

Кэпсэтэргэ үөрэтии үлэтин биир көрүҥүнэн оҕолору анал дьарыктаныыларга үөрэтии буолар. Итинник анал дьарыктаныыларга сэһэргэһии ыытыллар.

Сэһэргэһии – биир талыллыбыт тиэмэҕэ анал сыаллаах-соруктаах, эрдэттэн бэлэмнэммит, тэрээһиннээхтик ыытыллар. Сэһэргэһиини ыытыы оҕо өй-санаа, сиэр –майгы өттүнэн сайдыытыгар суолтатын Е.И. Радина бэйэтин чинчийиитигэр толору арыйбыта. Ол курдук оҕо билиитэ-көрүүтэ кэҥиир, чуолкайданар, толкуйдуур дьоҕура сайдар, ырыта, тэҥнээн көрө, түмүк оҥоро үөрэнэр, сайдар.

Сэһэргэһиини сыалынан көрөн ус суолга араарыллар: киирии, саҥа билиини биэрэр, түмүктүүр.

Киирии сэһэргэһии /вводная/ ыытыллыахтаах дьарыктаныыга оҕо болҕомтотун тардар сыаллаах туттуллар. Холобур, идэлэри билиһиннэрэр сэһэргэһиини саҕалыах иннинэ кылгастык ким төрөппүтэ туох идэлээҕин, ханна үлэлиирин туһунан кылгастык ыйыталаһан билсиэххэ сөп.

Саҥа билиини биэрии кэтээн көрүү, экскурсия кэмигэр ыытыллар. Манна оҕо көрөн, истэн, тутан-хабан көрөн билэр, ылынар.

Түмүктүүр сэһэргэһии оҕо ылбыт билиитин-көрүүтүн чуолкайдыыр, хатылыыр, чөмөхтүүр, наардыыр сыаллаах ыытыллар (Е.А. Флерина, М.М. Конина).

Сэһэргэһии ис хоһоонунан оҕону тулалыыр олоҕу кытта билиһиннэрии: олох-дьаһах, улахан дьон үлэтэ, общественнай олох, оҕо бэйэтин олоҕо буолар. Ону таһынан билиҥҥи олох ирдэбилигэр сөп түбэһиннэрэн аҥардас тулалыыр олох эрэ эйгэтинэн мунҕурдаммакка, оҕо уйулҕатыгар чугас, өйдөҥүмтүө аныгы олох сайдыбыт өрүттэрин туһунан эмиэ кэпсэтиһиэххэ наада (А.П. Усова, Е.А. Флерина, Е.И. Радина, Э.И. Залкинд, Э.П. Короткова/. Холобур, бэйэтэ айанныыр (беспилотные) техника туһунан кэпсээн, хартыына, видео көмөтүнэн сэһэргэһии ыытыахха сөп.

Итини таһынан улахан бөлөх оҕолоругар сиэр-майгы тематыгар эмиэ сэһэргэһии ыытыахха сөп (дьиэҕэ-уокка, общественнай миэстэлэргэ хайдах тутта-хапта сылдьыылара уо.д.а.).

Сэһэргэһии тутула

Сэһэргэһии саҕаланыыта кылгас, чаҕылҕай оҕо болҕомтотун тардар, интириэһин күүрдэр, оҕолору түмэр буолуохтаах. Ыыталлар сэһэргэһии ис хоһоонунан көрөн ырыанан, хоһоонунан, хартыына көрүүттэн саҕалыахха сөп.

Сүрүн чааһа бэйэтэ туһунан ситэриллибит ис хоһооннох хас да быстах чаастартан туруон сөп. Холобур, ийэ туһунан сэһэргэһиигэ маҥнай ийэлэр идэлэрин, онтон кинилэр дьиэҕэ-уокка тугу гыналларын, киниэхэ хайдах-тугунан көмөлөһөллөрүн сааһылаан тус-туһунан кэпсэтиһиэхтэрин сөп.

Сэһэргэһиини таабырынынан, өс хоһооннорунан, хоһоон ааҕан, аудиозапись истэн эбэтэр оҕолорго чопчу сыал-сорук туруоран /ийэлэргэ бэлэх оҥотторор сорудах биэрэн/ эмиэ бүтэриэххэ сөп.

Сэһэргэһии ыйытыы көмөтүнэн ыытыллар. К.Д. Ушинскай сөпкө туруоруллубут ыйытыы хоруйун аҥарын бэйэтэ арыйар диэн бэлиэтээбитэ. Е.И. Радина ыйытыылары оҕо өйүн хайдах үлэлэтэриттэн көрөн икки бөлөххө араарбыта:

1. Көннөрү ааттаан биэрэр ыйытыылар: ким?, туох?, ханна?, тугу? уо.д.а.

2. Оҕону толкуйдатар, өйүн үлэлэтэр ыйытыылар: тоҕо?, туохтан?, туох иһин?

Оттон сэһэргэһии ис хоһоонун толору өйдөөн арыйарга сүрүн уонна көмө ыйытыылар туттуллаллар. Оҕо сүрүн ыйытыыга кыайан хоруй биэрбэт түбэлтэтигэр көмө, этэн биэрэр ыйытыылары туһаныахха сөп. Ити курдук сэһэргэһиини ыытарга ыйытыылартан ураты быһаарыы, ыйан-кэрдэн, кэпсээн, түмүктээн биэрии курдук атын нһымалар туттуллуохтарын сөп.

Хас биирдии дьарыктаныыга иитээччи оҕо барыта көхтөөхтүк кыттан, биирдиилээн хоруйдаан, бэйэ-бэйэлэрин болҕойон истиһэн, күүтүһэн хоруйдуулларын ирдиэхтээх.

Кыра бөлөххө оонньуурдары, хартыыналары көрүү оҕолору кытта сэһэргэһэн ыытыллар, ортоҕо саҥа билиини-көрүүнү биэриигэ болҕомто ууруллар /эттик туохтан оҥоһуллубута, суунар тэриллэр уо.д.а./, оттон улахан бөлөхтөргө сэһэргэһии бары көрүнэ барыта ыытыллар. Холобур, төрөөбүт дэриэбинэ туһунан сэһэргэһиини маннык ыытыахха сөп:

1. Саҕаланыыта. Оҕолор ханна сылдьыбыттарын, ханнык сири билэллэрин ыйыталаһан быһаарыы. Биһиги дэриэбинэбит аата. Тоҕо ити курдук ааттаабыттара.

2. Кэпсэтиһии ис хоһооно: (микротемалар)

- Биһиги дэриэбинэбит дьонун-сэргэтин дьарыктара /тугу үлэлииллэр?, ийэҥ, /аҕаҥ/ тугу үлэлиир?, альбом көрүүтэ, уо д.а.
- Дэриэбинэ биллэр, кэрэ-бэлиэ миэстэлэрэ /ханнык памятниктар баалларый?, кимиэхэ анаан?, ханна ыһыах ыһалларый?/ .
- Биллиилээх дьоно /геройдар, суруйааччы, ырыаһыт, художник буолуохтарын сөп/.
- Айылҕата.

3. Түмүктээһинэ. Дэриэбинэ туһунан ырыа, хоһоон буолуон сөп. Бу сэһэргэһиини экскурсия кэнниттэн ыытар ордук тоҕоостоох.

Сэһэргэһиини ыытарга сырыы аайы толору эппиэти ирдиир наадата суох, үксүгэр кылгас, чуолкай, судургу эппиэти биэрэллэрэ дьиҥнээх кэпсэтиннэриигэ чугас буолар. Сэһэргэһии быыһыгар сөбүн көрөн дидактическэй оонньууну, эрчиллиини, таабырыны, ырыаны, үҥкүүнү, уус-уран айымньыны кыбытыллар. Сэһэргэһии олус уһуо-тэнийиэ суохтаах. Оҕо барыта көхтөөхтүк кыттарын ситиһэр туһуттан оҕолору кытта эрдэттэн кэпсэтэн, кинилэри буолаары турар сэһэргэһиигэ бэлэмниир наада.

Сэһэргэһии ыытылынна да, онон бүппэт. Сорох тиэмэ ис хоһоонун улам кэҥэтэн саҥа тылларынан, этиилэринэн байытан дьарыктаныы тас өртүгэр хаһан баҕарар хатылаан ыытыахха сөп.

Оҕо көҥүл кэпсэтиигэ көхтөөхтүк кыттар, утары ыйыталаһан, чуолкайдаһан, бэйэтин санаатын кыбытан эҥин кэпсэтиини салгыыр буоллаҕына, киһи эппитин толорон, ситэрэн биэрэр, сөбүлэһэрин-сөбүлэспэтин биллэрэр буоллаҕына эрэ, кэпсэтэр дьоҕура сайдыбытынан ааҕыллар. Оттон бэйэтэ сатаан ыйыппат, ыйытыыга эрэ эппиэттэһэр буоллаҕына, ол аата кэпсэтэр дьоҕура ситэ сайда илик.

4.5. Оҕону кэпсиигэ үөрэтии суолтата, кэпсээн көрүҥнэрэ

Ситимнээх саҥаны сайыннарыы иккис сүрүн соругунан оҕоҕо сибээстээн, сааһылаан кэпсиир дьоҕуру иҥэрии буолар. Оҕо хайдах ыпсаран, сааһылаан кэпсииритгэн кини өй-санаа тыл-өс сайдыытын таһыма быһаарыллар.

Оҕо кэпсэтэр дьоҕура бэрт кыратыттан сайдар эбит буоллаҕына, сааһылаан кэпсиир дьоҕура, Д.Б. Эльконин этэринэн, быһа холуйан 5 сааһыттан үчүгэйдик сайдан барар.

Итинэн сибээстээн бырагыраама соруктарын быһыытынан кыраларга кэпсиир үөрүйэхтэри сайыннарар бэлэмнэнии үлэ ыытыллар. Оттон туһунан салаа буолан орто бөлөхтөн саҕалаан киллэриллэр.

Оскуола иннинээҕи саастаах оҕолорго кэпсээн маннык көрүҥнэрэ киирэллэр: оҕо бэйэтин этиниитэ уонна аахпыты кэпсээһин.

Кэпсээн көрүҥнэрэ	
Аахпыты кэпсээһин	Оҕо бэйэтэ кэпсиирэ /этиниитэ/

Ааҕыллыбыт айымньыны төттөрү кэпсээн биэрии	Көрөн туран /оонньууру, хартыынаны, барамайы/	Өйтөн кэпсээһин

Тус олохтон /олоххо баары/	Айан кэпсээһин

Кэпсээни барамайы, көстүүнү ойуулаан-дьүһүннээн оҥоруохха сөп. Холобур, барамай аатын, тас көрүҥүн биллэр-көстөр бэлиэлэрин ааттаталаан /быһыытын, өҥүн-дьүһүнүн, кээмэйин, туохтан оҥоһуллубутун, аналын/.

Итинтэн ураты бэйэтэ туспа ис хоһоонноох түгэни /түбэлтэни/ көрдөрөр кэпсээн оҥоһуллар. Маннык кэпсээн ис хоһооно туохтан эрэ сылтаан тэнийэн баран бүтүөхтээх. Оҕоҕо үксүгэр итинник кэпсээни оҥороругар, ханнык эрэ дьоруойу ааттаан биэрэн /сороҕор ойуулатан/, ити герой кыттар араас түгэннэрин көрдөрөр уонна тугунан эрэ түмүктэнэр кэпсээннэри оҥотторор ордук.

4.6. Кэпсиигэ үөрэтии ньымалара

Е.И. Тихеева Е.А. Флерина, Л.А. Пеньевская, О.И. Соловьева, М.М. Конина, А.М. Бородич, О.С. Ушакова уо.д.а. бэйэлэрин үлэлэригэр кэпсиигэ үөрэтии ситимнээх саҥа сайдыытыгар улахан оруоллааҕын ыйбыттара. Кинилэр этэллэринэн, кэпсиигэ үөрэтиигэ маннык ньымалары туттуохха сөп:

1. Оҕону кытта биигэ кэпсээһин. Бу ордук кыраларга туттуллар ньыма.

2. Иитээччи маҥнай бэйэтэ холобур быһыытынан кэпсээн иһитиннэриитэ. Бу ньыма оҕо үтүктэн, үтүгүннэрэн кэпсээн оҥоро үөрэнэригэр, оттон улахан

бөлөхтөргө оҕо ыарырҕатар түбэлтэтигэр эбэтэр мөлтөхтүк кэпсиир оҕолору ситиһиннэрэргэ наадалаах.

3. Холобур бэриллибит кэпсээни ырытыы. Кэпсээни хайдах саҕалаан, ситэрэн бүтэрэргэ болҕомто ууруллар.

4. Кэпсээни былаан көмөтүнэн оҥоруу. Кэпсээн былаанынан кини сүрүн ис хоһоонун арыйар, кэпсэнэр бэрээдэгин көрдөрөр 2-3 ыйытыы буолар. Бу ньыма оҕо санаатын бэрээдэктиир, тугу хайдах кэпсиэхтээҕин өйүгэр барыллаан көрө үөрэнэригэр көмөлөһөр. Холобур, дьиэ кэргэн туһунан сибээстээн кэпсээн оҥорорго туохтан саҕалаан, хайдах кэпсиэххэ сөбүн былааннаан биэриэххэ сөп. Ону дьиҥнээх былаан курдук бастакыта, иккиһэ диэбэккэ, бастаан эһиги дьиэ кэргэҥҥэ кимнээх баалларын, хас хостоох дьиэҕэ олороргутун, дьиэҕэ тугунан дьарыктанаргытын, тугунан оонньуургутун саас сааһынан кэпсиигит диэн өйдөтүллэр.

5. Кэпсээни бииргэ холбоон оҥоруу. Бу кэпсииргэ саҥа үөрэтиигэ туттарга ордук табыгастаах. Кэпсээн былаанын хас биирдии ыйытыытыгар хастыы да оҕону истиэххэ сөп, бутэһигэр иитээччи ордук табыллыбыт эппиэттэри холбоон, бэйэтиттэн эбэн биир кэпсээни оҥорор. Кэпсээни бииргэ оҥорорго элбэх оҕо кыттар эрээри, хас биирдии оҕо көннөрү тыл кыбытан, биирдиилээн этиинэн эрэ мунүрданыан сөп.

6. Кэпсээни чаастарынан оҥоруу. Маннык ньыма дьиэ кыылларын, хамсыыр-харамай туһунан кэпсииргэ туттуохха сөп. Холобур, ынах туһунан кэпсииргэ маҥнай тас көрүҥүн сиһилии кэпсээн баран, ынаҕы ким, хайдах, ханна көрөрүн-харайарын, онтон кини туох туһаны аҕаларын /үүтэ, этэ, тириитэ, муоһа уо.д.а./ тус туһунан кэпсэттэриэххэ сөп.

7. Оҕону барамай эбэтэр көстүү тутулун, кини сүрүн өрүттэрин көрдөрөр бэлиэлэрин киэлитинэн /модель, схема/ көрөн кэпсээн оҥорорго үөрэтии. Бу ньыма улахан бөлөххө туттуллар. Араас көрүҥнээх буолар. Ол курдук үс тэнэ суох чааска үллэһиллибит төгүрүк туттуллар. Төгүрүк биир чааһа кэпсээн саҕаланыытын, иккиһэ сүрүн чааһын, үсүһэ бүтүүтүн көрдөрөр. Маннык киэлинэн оҕо маҥнай кэпсээн тутулун өйдүүрүгэр, сирдэтэн кэпсииригэр туһалаах /Н.Г. Смольникова/.

Оҕо барамай, таҥас-сап, оонньуур, дьыл кэмнэрин уо.д.а. тустарынан ойуулаан-дьүһүннээн, саас-сааһынан сирдэтэн кэпсииригэр схеманы туһаналлар /

1.	2.	3.
4.	5.	6.

1. Өҥө.
2. Быһыыта.
3. Кээмэйэ.
4. Туохтан оҥоһуллубута /сыһыарыллар/
5. Чаастара.
6. Тугу гынара, хайыыра /хайааһын/

Кэпсээни олох тус туһунан солбудаһыктары туһанан эмиэ оҥотторуохха сөп. Холобур, төгүрүк – кэпсээн саҕаланыыта, көнө муннук – сүрүн чааһа, үс муннук – бүтүүтэ буолуон сөп.

Бу дьайымал араас көрүҥнэригэр араас солбудаһык бэлиэлэри туттан үөрэтиини бэйэтин бырагыраамматыгар киллэрбит киэҥник биллэр психолог Л.А. Венгер буолар.

8. Оҕо хайдах кэпсээбитин сыаналааһын – бэйэтин туһугар эмиэ үөрэтэр нһыма буолар. Иитээччи хайҕаабыт кэпсээнин оҕолор холобур оҥостоллор. Оҕо хайдах кэпсээбитин дьарыктаныы бүтүүтүгэр эрэ хайгыыр-сирэр көдьүүһэ кыра, сыанабыл утары оҥоһуллан иһэрэ ордук туһалаах. Хас биирдии оҕо кэпсээнин барытын толору сыаналыыр наадата суох. Оҕолор кэпсээннэриттэн туох эрэ кэрэхсэбиллээҕи, солун этиини, тылы таба дуу, сыыһа туттуу түбэлтэлэрин иилэ хабан бэлиэтээн аахар үчүгэй уонна онуоха бириэмэ да кыра барар. Итинник сыаналааһын оҕолор табаарыстара төһө үчүгэйдик кэпсээбитин сыаналыы, тугу көтүппүтүн, сыыһа эппитин, бутуйбутун, болҕойон истэ үөрэнэллэригэр туһалаах.

Кыра бөлөхтөргө иитээччи оҕо кэпсээнин сүрүннээн хайгыы сатыыр, оттон улахаттарга итэҕэстэрин ыйар, сыаналыырга бэйэлэрин кытыннарар.

Итинтэн ураты ыйан, этэн биэрии, көннөрүү, магнитофоҥҥа уһуллубуту истии уо.д.а. араас көмө нһымалар туттуллаллар.

Ити ыйыллыбыт нһымалары иитээччи ханнык бөлөххө, кэпсээн ханнык көрүҥэр туттарын сөптөөҕүнэн көрөн сүүмэрдээн быһаарар.

4.7. Көрдөрөн үөрэтии нһыматыгар олоҕуран кэпсиигэ үөрэтии

Оҕо ситимнээх саҥатын сайыннарыыга үөрэтэр үлэ биир сүрүн суолунан оҕону көрдөһөн үөрэтии нһыматыгар /метод/ олоҕуран кэпсиигэ үөрэтии буолар. Көрөн туран кэпсээһиҥҥэ, бастатан туран, оонньуурунан кэпсээн оҥоруу киирэр. Оонньуурунан кэпсээһин икки суолга арахсар:

1. Оонньууру ойуулаан-дьүһүннээн кэпсээһин. Маныаха үөрэтэр оонньуулары ыытар ордук көдьүүстээх. Холобура, “Оонньуур маҕаһыына” /таҥас, иһит – орто бөлөххө; “Ательеҕа”, “Бу тугуй таай” уо.д.а. – улахан бөлөххө.

Оҕолору, оонньуур аатын ааттаабакка эрэ ойуулаан-дьүһүннээн таайтара үөрэтэн баран, кэлин бэйэлэринэн таабырыннары айан таайтара үөрэтиэххэ наада /улахан бөлөхтөргө/.

2. Оонньуурунан ситимнээх кэпсээн оҥотторо үөрэтии. Холобур, соҕотох оонньуурунан “Куобах мүччүргэннээх сырыылара”, эбэтэр хас да оонньууру холбоон /куукула, дьиэ, мастар, ыаҕайа/ биир кэпсээни оҥотторуохха сөп. / ”Туйаара ойуурга”- улахан бөлөхтөргө /.

Оонньуурунан кэпсээн оҥоторууга иитээччи кыралары кытта бииргэ кэпсээн, ортоку бөлөхтөн саҕалаан холобур кэпсээни биэрэн, улахаттарга сүрүннээн былаан быһыытынан кэпсэттэрэ үөрэтиэхтээх. Итинтэн ураты солбудаһык бэлиэлэри, схеманы да туттуон сөп.

Көрөн туран кэпсээһинҥэ дьиҥнээх эттиги тылынан ойуулааһын эмиэ киирэр /таҥнар таҥас, иһит, туттар сэп-сэбиргэл араааһа /.Итинтэн ураты хартыынанан кэпсээһин киирэр. Е.И Тихеева, Е.А. Флерина, Л.А. Пеньевская, Е.И. Радина уо.д.а. бэйэлэрин үлэлэригэр хартыына оҕо бэйэтин, саҥатын сайдыытыгар улахан суолталааҕын бэлиэтээбиттэрэ. Оттон С.Л. Рубинштейн, А.А. Люблинская, В.С. Мухина оҕо хартыынаны анааран көрүүтүн /восприятие/, өйдөөһүнүн уратыларын үөрэппиттэрэ. Кэпсээн оҥорорго хартыына араааһын туттуохха сөп. Кэпсииргэ анаан хартыыналары талыыга маннык ирдэбиллэр тураллар:

- хартыына судургу ис хоһоонноох, оҕоҕо өйдөнүмтүө, тиийимтиэ;
- олоххо баар чахчыны көрдөрөр ис хоһоонноох;
- ыраас, бүтүн, чуолкай ойуулаах буолуохтаах.

Кыра бөлөххө бэлэмнэнии үлэ ыытыллар, ол курдук оҕо хартыына ис хоһоонунан көрөн ыйытыыларга таба эппиэттии үөрэнэр, тылга үлэ ыытыллар. Орто бөлөххө маҥнай ыйытыы көмөтүнэн, сыыйа үтүгүннэрэн судургутук кэпсииргэ үөрэтиллэр. Оттон улахан бөлөхтөргө оҕо бэйэтэ толкуйдаан, ситэрэн кэпсии үөрэнэр. Оҕо хартыынаҕа туох көстөрүн ойуулааһынынан эрэ муҥурдаммат. Ойууламмыт түбэлтэ туохтан саҕаламмытын, тугунан бүппүтүн бэйэтэ өйүттэн ситэрэн кэпсиир.

Оскуолаҕа киириэн иннинээҕи саастаах оҕолорго айылҕаны ойуулаан көрдөрөр хартыыналарга улахан болҕомто ууруллар. Манна араас художниктар хартыыналарын туһаныллар /И. Левитан “Золотая осень”, “Березовая роща”, И.Шишкин “Утро в сосновом бору” уо.д.а. Көрүү, тылынан ойуулааһын мэтиэдьикэтин Н.М. Зубарева /Дети и изобразительное искусство. М., 1968/ арыйбыта. Хартыыналары талыы ирдэбиллэригэр сөп түбэһиннэрэн саха художниктарын айымньыларыттан киллэриэххэ наада. Маннык дьарыктаныылары ыытыах иннинэ айылҕаҕа сылдьан кэтээн көрүүлэри, тылга үлэни ыытар наадалаах. Оттон дьарыктаныыны бэйэтин муусуканан доҕуһуоллаан ыытыы оҕо санаатын өрө күүрдэр, көхтөөх оҥорор.

Оонньууру, барамайы, хартыынаны көрөн туран кэпсээн оҥотторо үөрэтиигэ кэпсэттэриэх иннинэ тылга үлэ ыытыллара ордук. Ол курдук барамай араас өрүттэрин бэлиэлэрин көрдөрөр уонна биир /утарыта/ суолтаҕа туттуллар тыллары буллаттарыы уо.д.а.

4.8. Тылынан үөрэтии ньыматыгар олоҕуран кэпсииргэ үөрэтии

Аахпыты кэпсэтиннэрии - уустук дьайымал. Маныаха оҕо айымньыны болҕойон истэн, ис хоһоонун өйдөөн, өйүгэр хатаан /дьолоҕойугар түһэрэн/, автор тылын-өһүн таба туттан, саас сааһынан кэпсээн биэриэхтээх.

Аахпыты кэпсэтиннэрии ураты суолтатын К.Д. Ушинскай, Л.Н. Толстой үрдүктүк сыаналаабыттара. Е.И. Тихеева, А.М. Ляушина, Л.А. Пеньевская, А.М. Бородич бэйэлэрин үлэлэригэр аахпыты кэпсэтиннэрии оҕо өйдүүрүгэр, саҥатын сайдыытыгар бары өртүнэн суолталааҕын уонна үөрэтии мэтиэдьикэтинн арыйбыттара.

Үлэ бу көрүнүн ыытарга биир улахан болҕомто айымньылары таларга ууруллар.

Айымньыга ирдэбиллэр:

- оҕону иитэр-үөрэтэр суолталаах,
- оҕоҕо өйдөнүмтүө, тиийимтиэ ис хоһоонноох,
- чуолкайдык сааһыламмыт тутуллаах,
- судургу эрээри уус-уран тыллаах-өстөөх,
- кылгас, дьоҕус, сөп кээмэйдээх буолуохтаах.

Оҕо кэпсээнигэр ирдэбиллэр:

- ааҕыллыбыт айымньы ис хоһоонун толору өйдүөхтээх,
- оҕо сааһынан, көтүппэккэ, ситимнээн кэпсиэхтээх,
- айымньы суруллубут тылын-өһүн таба туһанан, сөптөөҕүнэн көрөн уларытан да /солбуйан/, уустаан-ураннаан кэпсиэхтээх,
- оҕо хайдах туттан-хаптан, саҥаран-иҥэрэн кэпсииригэр болҕомтону ууруу.

Бырагыраама ыһыытынан аахпыты кэпсиргэ үөрэтии орто бөлөхтөн саҕалаан ыытыллар. Онон орто бөлөхтөн саҕалаан оҕолору барыларын да хабар анал дьарыктаныылары тэрийэн ыытыахха сөп. Итинник дьарыктаныылары ыытарга эрдэттэн бэлэмнэнэр ордук. Ол курдук айымньыны сөпкө талан, ханнык соруктары туруорары чопчу быһааран, уустаан-ураннаан ааҕарга бэлэмнэнэн, уустук /ыарахан/ тыллары оҕоҕо эрдэ да быһааран бэлэмнэнэр.

Аахпыты кэпсиргэ үөрэтиигэ дьарыктаныы тутула:

1. Киирии чааһа. Кылгас оҕо болҕомтотун тардар буолуохтаах /киирии бэсиэдэ, таабырын уо.д.а./.

2. Айымньыны ааҕан /кэпсээн/ биэрии. Ааҕыах иннинэ айымньы аата, автора этиллэр.

3. Айымньы ис хоһоонунан көрөн сэһэргэһии. Маныаха улахан болҕомто оҕо айымньы ис хоһоонун өйдүүрүгэр, уустук тыллары быһааран өйдөтөргө, уустаан-ураннаан кэпсииригэр ууруллар.

4. Айымньыны хатылаан ааҕыы. Хос ааҕыах иннинэ оҕолору бэйэҕит кэпсиэххит диэн сэрэтиллэр. /Өскөтун оҕолор айымньыны билэр буоллахтарына, хос ааҕымыахха да син/.

5. Оҕолорунан кэпсэтиннэрии.

6. Дьарыктаныы түмүгэ, бүтүүтэ. Манна тыйаатыр араас көрүҥнэрин туттуу, оҕолорунан оонньотуу да ыытыллыан сөп. Бу бэриллибит дьарыктаныы тутула кылгас кээмэйдээх айымньылары билиһиннэриигэ сөптөөх, оттон уһун айымньылары эрдэ билиһиннэрэр ордук табыгастаах.

Аахпыты кэпсиргэ, үөрэтиигэ туттуллар ньымалар

Айымньы ис хоһоонун өйдүүргэ, өйгө хатыырга уустаан-ураннаан ааҕыы, быһа тардан хос ааҕыы, ыйытыылар, хатылаттарыы, ыйан-кэрдэн биэрии уо.д а. киирэллэр. Оттон айымньыны кэпсиргэ үөрэтиигэ оҕону кытта биргэ кэпсээһин /сүрүннээн орто бөлөххө/, оруолларынан быһа тардан эбэтэр толору оонньоон, былаан да быһыытынан кэпсэтиннэрии, көмөлөһөн этэн биэрии, сыаналааһын ньымалара киэҥник туһаныллар. Кэпсээни тус туһунан чаастарга үллэрэн биир оҕо саҕалаан, иккис ситэрэн, үһүс бүтэрэн эмиэ кэпсиэхтэрин сөп.

Холобур, К. Ушинскай «Тулуйа үөрэн» диэн айымньытын бастакы оҕо бөтүүк сиикэй хаптаҕаһы сиэн, иккис – тымныы ууну иһэн ыалдьыбытын, үһүс – чараас мууска ханҥылыы сылдьан тимирбитин туһунан үллэстэн кэпсииллэр.

Итини таһынан айымньы ис хоһоонунун көрөн тыйаатыр араас көрүҥнэрин туһанан кэпсии үөрэнэллэр. Улахан бөлөхтөргө айымньыны маҥнайгы сирэйтэн кэпсээһин туттуллуон сөп. Холобур, К. Ушинскай “Сарсыардаанҕы күн сардаҥата” диэн айымньытыгар күн уотун сардаҥата кимиэхэ тыкпытынан көрөн маҥнайгы сирэйтэн бэриллэр. Ол курдук, оҕо күн маҥнайгы сардаҥата миэхэҕэ күөрэгэй чыычаахха тыкта, мин өрө мөҕүстүм, уйабыттан көтөн таҕыстым, - диэн салгыы кэпсиир. Маныахаҕа оҕоҕо күөрэгэй чыычааҕы көрдөрөр ойуулаах төбөтүгэр бэгэһэлээх буолара наада.

4.9. Өйтөн айан кэпсиргэ үөрэтии

Тылынан өйтөн айан кэпсиир дьоҕур оҕо 6-7 сааһыгар дьиҥнээхтик сайдан барар. Бу кэмҥэ оҕо бэйэтин сааһынан көрөн билиитэ-көрүүтэ кэҥиир, сөптөөх кэпсиир үөрүйэхтэри иҥэринэр, тылын баайа кэҥиир, онон кини бэйэтин кыаҕынан көрөн олоххо тус ураты көстүүлээх мөссүөннэри айан таһаарар кыахтанар. Л.С. Выготскай, С.Л. Рубинштейн, А.В. Запорожец итинник оҕо ураты көстүүлээх мөссүөннэри оҥорон таһаарыыта /творческое воображение/ кини олоҕун кытта ыкса сибээстээх уйулҕа биир уустук хамсааһына буоларын бэлиэтээбиттэрэ.

Е.И Тихеева, Е.А. Флерина, О.С.Ушакова, Л.М. Ворошнина уо.д.а. тылынан айан кэпсиргэ үөрэтии үлэтин көрүҥнэрин, ньымаларын, мэтиэдьикэтин арыйбыттара.

Кэпсээһин саамай уустук көрүҥэ – өйтөн булан кэпсээһин. Манна оҕо урут билбитигэр-көрбүтүгэр олоҕуран саҥа сюжеты өйүттэн айар. Итинник айарга оҕону анаан үөрэтэр ордук. [1]

Оҕону анаан үөрэтэргэ ханнык усулуобуйалары тэрийиэххэ сөбүй?

1. Оҕо олоҕун байытыы. Оҕо күннээҕи олоҕун таба тэрийии, араас экскурсиялары, кэтээн көрүүлэри ыытыы, кинигэ ааҕыыта, норуот уус-уран айымньыларын билиһиннэрии уо.д.а.

2. Оҕо тылын баайын сайыннарыы, хаҥатыы. Холобура, утарыта уонна биир суолтаҕа туттуллар тыллары буллаттарыы, эрчийии, оонньуулары ыытыы.

3. Кэпсиир үөрүйэхтэри, сатабыллары иҥэрии, сайыннарыы.

4. Оҕо бэриллибит сорудаҕы таба өйдөөһүнэ.

Тылынан кэпсээн оҥотторо үөрэтиигэ олохтоох усулуобуйа уратыларын, оҕолор интириэстэрин уонна кыахтарын учуоттаан, кинилэргэ чугас, өйдөнүмтүө темалары талыллыахтаах. Холобур, “Кэскил ытын оҕотун хайдах булбутай?”, “Куобахчаан төрөөбүт күнэ”, “Хорсун быһыы”, “Ийэбэр бэлэҕим”, “Булчут кэпсээнэ”, “Арай биирдэ ойуурга” уо.д.а.

Улахан бөлөххө маҥнай тылынан айан үөрэтиини оҕо олоҕор олох чугас тематтан саҕалыахха наада /”Ийэбэр бэлэҕим”, “Коля үтүлүгүн хайдах сүтэрбитэй”, уо.д.а./, оҕолору кытта биргэ көмөлөөн кэпсиэххэ сөп. Кэлин

иитээччи саҕалаабыт кэпсээнин ситэри кэпсэттэрэр ордук. Оҕоҕо сирдэтэн кэпсииригэр былаанын чуолкайдык этиллиэхтээх.

Оскуолаҕа киириэн эрэ иннинээҕи бөлөххө кэпсээн маннык көрүҥнэрин киллэрэххэ сөп:

- биир оонньуурунан кэпсээн оҥоруу /”Эһэ төрөөбүт күнэ”/,
- хас да оонньууру холбоон биир кэпсээни оҥотторуу,
- кэпсээни ситэрии,
- оҕо бэйэтэ талбыт тематыгар кэпсээн оҥотторуу,
- айымньыны үтүгүннэрэн кэпсээн /остуоруйа/ оҥоруу.

Бу бөлөххө оҕо сүрүннээн былаан быһыытынан кэпсиирэ ирдэниллэр.

Үөһэ этиллибиттэн ураты оҕону остуоруйа, таабырын, хоһоон да айарга үөрэтиэххэ эмиэ сөп. Маныаха өйтөн этиини табатык оҥорорго уонна санааны ситимнээн этэр дьоҕуру сайыннарар аналлаах оонньуулары туһаныллар. Холобур, “Таабырыннаһа оонньуоҕуҥ”, “Тылынан ойуулаа”, “Таай бу туохтарый?”, “Арай оннук буоллун” уо.д.а.

Бэйэни бэрибиэркэлэниигэ ыйытыылар, сорудахтар

1. Ситимнээх саҥа диэн тугуй? Тоҕо оҕо ситимнээх саҥатын сайдыытыгар ураты суолта бэриллэрий? Быһаарыҥ.

2. Бырагырааманан көрөн ситимнээх саҥаҕа үөрэтии ирдэбиллэрин бөлөхтөрүнэн арааран /таблица оҥоруохха сөп/, бөлөхтөн бөлөххө туохха олоҕуран уустугурдуллубутун быһаарыҥ.

3. Аахпыты кэпсэтиннэрэ үөрэтиигэ анаан сахалыы хрестоматияттан айымньылары бөлөхтөрүнэн көрөн наардааҥ. Туохха олоҕурбуккутун ыйыҥ.

4. Оҕо кэпсээнигэр ханнык ирдэбиллэр туралларый? /оҕо сааһынан көрөн/. 2-3 оҕону хартыынанан кэпсээн оҥотторон эбэтэр аахпыты кэпсэтиннэрэн магнитофоҥҥа устан, ырытан, ити кэпсээн түмүгүнэн иитээччигэ туох сүбэни биэрэргитин толкуйдааҥ.

5. Ситимнээх саҥаны сайыннарыыга оҕо күннээҕи олоҕор туох-ханнык үлэни ыытыахха сөбүй? Оҕо күннээҕи олоҕун араас өрүттэрин кытта сибээһин арыйыҥ. Холобурдааҥ.

6. Иитээччигэ айан кэпсииргэ үөрэтиигэ дьарыктаныы ханнык көрүҥнэрин сүбэлиэххэ сөбүй? Кинилэри хайдах быһыылаах уустугурдуохха сөбүй?

7. Оҕо иитээччини кытта тылынан хайдах бодоруһарын кэтээн көрүҥ, сурунуҥ уонна ырытыҥ /ханна, хаһан, ис хоһооно, ситимэ, тылын баайа, дорҕоону саҥарыыта, этигэн тыла, тыл грамматическай быһыытын таба туһаныыта/.

Ирдэниллэр литэрэтиирэ

1. Гербова В. В. Развитие речи в детском саду. Старшая группа (5–6 лет): методическое пособие / В. В. Гербова. — Москва : МОЗАИКА-СИНТЕЗ, 2021. 144 с. — (Цифровой образовательный ресурс).

2. Гербова В. В. Развитие речи в детском саду: Старшая группа / В. В. Гербова. — Москва : Мозаика-Синтез, 2020. — 128 с.

3. Тихеева Е. И. Развитие речи детей (раннего и дошкольного возраста) / Е. И. Тихеева. — Москва : Просвещение, 1981. — 159 с.

4. Ушакова О. С. Развитие связной речи детей 4–7 лет: пособие для педагогов / О. С. Ушакова. — Москва : Вентана-Граф, 2020. — 256 с. — (Электронный ресурс).

5. Ушакова О. С. Развитие связной речи детей 4–7 лет: метод. пособие / О. С. Ушакова. — Москва : Вентана-Граф, 2016. — 256 с.

V. ТЫЛЫ БАЙЫТЫЫ МЭТИЭДЬИКЭТЭ

5.1. Суолтата

Саҥарар саҥаны сайыннарыы биир сүрүн салаатынан оҕо тылын саппааһын байытыы, сайыннарыы буолар.

Хас биирдии норуот олоҕун уһун сылларын устата мунньуммут төрөөбүт тылын баайын кэнчээри ыччакка иҥэриитэ – кини ытык иэһэ.

Оҕо төрөөбүт тылын саппааһын үксүн, туох да анаан үөрэтиитэ суох сылдьан ылынар уонна саҥарар саҥатыгар туттар. Ол гынан баран, сорох тыллары кини бэйэтэ кыайан өйдөөбөт, саҥарарыгар туттубат, ол иһин анал үөрэтиигэ наадыйар.

Оҕо бэйэтин сааһыгар, сайдыытыгар, кыаҕар сөп түбэһиннэрэн тылын саппааһа баай-киэҥ буоллаҕына, кини билии-көрүү, өй-санаа, толкуй, сиэр-майгы өртүнэн сайдыылаах буола улаатар. Ити улахан киһини уонна бэйэтин саастыылаахтарын кытта лоп-бааччы хардары сэһэргэһэр, бэйэтин саныыр санаатын, истибитин иҥнигэһэ-толлугаһа суох кэпсиир дьоҕура сайдарыгар уонна инники сайдыытыгар улахан оруоллаах.

Тыл саппааһын байытыы маннык өйдөбүллэргэ арахсар: тыл пассивнай саппааһа – саҥарааччы өйдүүр буолан баран, үгүстүк туттубат тылларара уонна тыл активнай саппааһа – саҥарарга хойуутук туттуллар тыллар. Оскуолаҕа киириэн иннинээҕи саастаах оҕолор тылларын саппааһа, сыл бүтүүтэ 10-12, иккитин туоларыгар 300-400, үс сааһыгар 1200-1500 уонна алта-сэттэ сааһыгар 3-3,5 тыһыынчаҕа тиийэр / нууччa оҕолорун тылларын бэрибиэркэлээһин түмүгүнэн /. Оҕо кыра сааһыгар өйдүүр тыллара, саҥарар, кэпсэтэригэр туттар тылларынааҕар быдан элбэх буолар, кини өйдүүр эрээри тылынан эппэт. Ол курдук 2-3 саастаах оҕо үксүгэр эттик ханна баарын ыйыттахха, эргиллэн көрөн баран, ыйан биэрэр. Оҕо тылын саппааһын байытыы маннык сүрүн ирдэбиллэргэ олоҕурар:

1. Тыл саппаһын байытыы оҕону тулалыыр олоҕу, айылҕаны кытта билиһиннэриигэ, оҕо билиитигэр-көрүүтүгэр олоҕуран, кини өйүн-санаатын, толкуйдуур дьоҕурун, сиэр-майгы өттүнэн сайдыытын кытта биир тэҥҥэ ыытыллар.

2. Итини тэҥэ тыл саппааһын байытыы анал соруктара саҥарар саҥаны сайыннарыы атын соруктарын кытта ыкса сибээстээхтик, биир утумнаахтык ыытыллыахтаах.

5.2. Тыл саппааһын байытыы уратылара

Хас биирдии тыл бэйэтэ туһунан өйдөбүллээх, суолталаах уонна ис хоһоонноох. Оҕо итини баһылааһына кини сааһыттан, кыаҕыттан, билиитин-көрүүтүн таһымыттан, өйүн-санаатын, толкуйдуур дьоҕура сайдыытыттан, кинини тулалыыр улахан дьон сабыдыалыттан, иитии-үөрэтии араас өрүттэриттэн тутулуктаах.

Оскуолаҕа киириэн иннинээҕи саастаах оҕолор тылларын саппааһын сайдыытын уратылара:

1. Оҕо аан маҥнай чугас, кинини тулалыыр күннээҕи олоҕор ыкса сыһыаннаах араас предметтэри, көстүүлэри үгүстүк хараҕынан көрөн, илиитинэн тутан-хабан боруобалаан билсиһэр. Ол иһин кини барамай аатын, чаастарын, тас көрүнүн, хаачыстыбатын, свойстватын көрдөрөр тыллары киэҥник баһылыыр.

2. Оҕо сыыйа тыл суолтатын, кини ис хоһоонун билэ үөрэнэр. Ол курдук маҥнай кини тылы биир бармайга эбэтэр көстүүгэ сыһыарар. Холобур, “куукула” диэн оонньуур эрэ куукулатын эбэтэр “чаһы” диэн хоско ыйанан турар эрэ чаһыны билинэр. Кэлин улаатан, тулалыыр олоҕу кытта балайда киэҥник, дириҥник билсэн, билиитэ-көрүүтэ кэҥээн, өйө-санаата, толкуйдуур дьоҕура сайдан истэҕин аайы бармайдары, көстүүлэри сүрүн бэлиэлэринэн, уратыларынан көрөн сөпкө бөлөхтүүргэ, таба наардыырга, ааартыырга үөрэнэр, итиниэхэ сөптөөх тыл араас өйдөбүллэрин бэлиэтиир тыллары иҥэринэр.

Оҕо тылы сыыйа баһылыырын барамайы кытта билиһиннэрии холобуругар көрүөххэ сөп. Ол курдук оҕо 2-3 сааһыгар бэйэтин олоҕор сыһыаннаах, киниэхэ олох чугас күннэтэ көрсөр барамайдары /таҥас, иһит, оонньуур, дьиэ тэрилэ/ аатын /ырбаахы, чааскы, мээчик, олоппос/, кинилэргэ сыһыаннаах хайааһыннары /кэтэр, иһэр, олорор уо.д.а./, кинилэр чаастарын /ырбаахы сиэбэ, олоппос атаҕа, чааскы тутааҕа/, өҥнөрүн /кыһыл, күөх, маҥан/, быһыыларын /төгүрүк/, кээмэйдэрин /улахан, кыра/, барамайдары сорох хаачыстыбаларын /тымныы, итии/, свойстваларын /алдьанар/ көрдөрөр тыллары кытта билсиһэр.

4 сааһыгар оҕо барамай туохтан оҥоһуллубут матырыйаалын /кумааҕы, таҥас, мас/, хаачыстыбатын уонна свойстватын /сымнаҕас, кытаанах, үлтүрүйэр, алдьанар, тырыттар/, аналын уратыларын көрдөрөр тыллары салгыы билсэр, иҥэринэр.

5 сааһыгар барамай аналынан /оонньуур, таҥас, дьиэ мала, оҕуруот аһа, иһит уо.д.а./, туохтан оҥоһуллубут матырыйаалынан /таҥас, тирии, таас, эрэһиинэ, мас, кумааҕы/ көрөн бөлөхтүүр тыллар оҕо тылын байытыыга салгыы киэҥник киирэллэр.

6-7 саастаах оҕолор барамай өҥүн-дьүһүнүн /кыһыллыҥы, күөхтүҥү, үрүҥ, маҥан/, быһыытын-таһаатын /сип-синньигэс, уп-уһун, суп-суон, ип-итии/, хаачыстыбатын, свойстватын /кумаланымтыа, алдьанымтыа, үлтүрүйүмтүө, бөҕө, кытаанах/, туох матырыйаалтан оҥоһуллубутун /муос, туос, сарыы, туой/ көрдөрөр уонна бөлөхтүүр /кыыллар, көтөрдөр, сэп-сэбиргэл, үөн-көйүүр,

үүнээйи/, бөлөхтөрү наардыыр, араартыыр /көтөрдөр: мас, уу; транспорт: уу, салгын, сир; кыыллар: дьиэ, дьиикэй уо.д.а./ суолталаах тыллары кытта өссө киэҥник хабан билсэн, тылларын саппааһа салгыы хаҥыыр, байар.

5.3. Тыл саппааһын байытыы соруктара уонна үлэ ис хоһооно

Инники этиллибит оҕо тылын саппааһын байытыы уратыларыгар олҕуран, кини тылын саппааһын байытыыга маннык анал соруктар тураллар:

1. Оҕо тылын сапааһын саҥа тылларынан байытыы. Бу сүрүннээн ахсаан өттүнэн элбэтии. Ол курдук кыра саастаах оҕолор маҥнай барамай аатын, тас көрүҥүн, тугу гынарын кытта билсэр буоланнар, кинилэр тылларын саппааһа аат тылларынан, туохтуурдарынан, даҕааһын аатынан байар. Орто бөлөхтөн саҕалаан оҕо барамай хаачыстыбатын, свойстватын, туохтан оҥоһуллубутун көрдөрөр тыллары кытта киэҥник билсиһиитэ саҕаланар. Итини таһынан күнү-дьылы, хайысханы, бириэмэни, барамай туругун /күһүҥҥү, сарсыардааҥы, күнүскү, бүгүн, сарсын, өйүүн, хаҥас, ыраах, чугас, иннибэр, кэннибэр, түргэн, бытаан, хомойбут, мөлтөөбүт уо.д.а./ билиһиннэрэр тыллары таба туттарга үөрэтии киирэр. Оттон улахан бөлөххө барамайдары наардаан, араартаан бэлиэтиир тыллары киэҥник киллэриллэр. Итини тэҥэ улахан болҕомтону утарыта суолталаах /антоним/, суолталарынан биир эбэтэр чугас /синоним/ уонна ох тыллары билиһиннэриигэ ууруллар /сэмэй-көрсүө, түргн-сыыдам, атас-доҕор, кэтит-синньигэс уо.д.а./.

2. Саҥа, ыарахан /ууустук/ тыллары хатылааһын, чуолкайдааһын. Бу сорук бэйэтин сүрүн сыалынан оҕоҕо тыл суолтатын, өйдөбүлүн, ис хоһоонун арыйыы, тиэрдии уонна ити тылы өйгө хатыырын ситиһии буолар. Тыл суолтатын, өйдөбүлүн, ис хоһоонун оҕоҕо тиэрдии үлэтэ оҕо сааһын, билиитин-көрүүтүн, өйүн-санаатын сайдыытын таһымын учуоттаан сыыйа ыытыллар. Холобур, “куобах” диэн тыл олох кыра саастаах оҕолорго көннөрү оонньуур эрэ быһыытынан биллэр, орто саастаах оҕолорго куобах тыаҕа олорор дьиикэй кыыл диэн өйдөбүлү бэриллэр, оттон улахаттарга куобах туһатын, ураты биллэр бэлиэлэрин, тугунан аһылыктанарын кэҥэтэн быһаарыллар. Ити курдук бу бөлөххө биир тыл хас да суолтаҕа туттулларын /ыт үрэр, саанан ыт/ эбэтэр биир барамай атын атыннык ааттанарын /моонньоҕон – дьордьума, лыах – үрүмэччи/ кытта билиһиннэрии эмиэ ыытыллар.

3. Оҕо саҥа билбит, үөрэппит тылларын саҥарар саҥатыгар киллэрэн туттарын ситиһии. Ол курдук иитээччи, оҕо саҥа тылы көннөрү өйүгэр эрэ хатаан хаалбакка, тыл суолтатын билэн бэйэтин саҥарар саҥатыгар иҥнигэһэ-толлуга суох көҥүл туһанарыгар улахан болҕомтотун ууруохтаах.

Тыл саппааһын соруктара бэйэ-бэйэлэрин кытта быстыспат ыкса сибээстээхтэр уонна кинилэри олоххо киллэрии иитээччиттэн үгүс элбэх сыралаах, утумнаах үлэни ирдиир.

Уһуйаанҕа оҕо тылын саппааһын байытыыга үлэ тулалыыр олоҕу кытта билиһиннэриигэ олоҕурар.

5.4. Тыл саппааһын байытыыга туттуллар ньымалар

Тыл саппааһын байытыы үлэтэ анал тэрээһиннээх дьарыктаныыларга уонна оҕо күннээҕи олоҕор ыытыллар. Итиниэхэ үлэ сүрүн ис хоһоонунан тулалыыр олоҕу, айылҕаны кытта билиһиннэрии буолар. Иитээччи саҥа тыллары кытта билиһиннэрэргэ араас өрүттээх ньымалары туттуон сөп:

1. Саҥа эбэтэр ыарахан тылы чуолкайдык ааттааһын. Бу саҥа тылы билиһиннэриигэ сүрүн ньыма. Иитээччи саҥа, ыарахан тылы бытааннык, сүһүөхтээбэккэ эрэ, куолаһынан арыый күүскэ бэлиэтээн ааттыахтаах. Тылы маннык ааттааһын бэйэтин сыалынан оҕо болҕомтотун саҥа эбэтэр ыарахан тылга тардыы уонна тыл хайдах сөпкө этиллэрин иһитиннэрии буолар.

2. Саҥа тылы ааттыырга барамайы көрдөрөн билиһиннэрии. Холобура, “бу туос ыаҕайа”. Манна оҕонон туттаран-хаптаран, имэрийтэрэн көрүү киэҥник туһаныллыахтаах /хатыылаах, кумааҕы чараас, хачыгырыыр, таҥас сымнаҕас, тимир тымныы уо.д.а./.

3. Оҕоҕо тыл суолтатын быһаарыы, өйдөтүү. Маныаха иитээччи оҕону толкуйдатар ыйытыылары биэрэн, саҥа тылы этиигэ киллэрэн, кини атын тыллары кытта дьүөрэлэһиитин көрдөрөн, оҕо тыл суолтатын өйдүүрүн ситиһэ сатыахтаах. Холобура, талкыны кытта билиһиннэриигэ оҕонон оонньуур талкыга тирии сыыһын имиттэрэ-имиттэрэ ыйытыахха сөп: “Коля тугу гынарый?, Тугу имитэрий?, Туохха?, Тоҕо?”.

4. Саҥа, ыарахан тылы оҕонон хатылаттарыы /бары биир тэҥҥэ, эрээтинэн, биирдиилээн оҕонон/. Бу ньыма тылы өйгө хатыырга улахан суолталаах, оттон барыларын биир тэҥҥэ хатылаттарыы үксүгэр кыра бөлөххө туттуллар.

5. Тыл саппааһын байытыыга хатылааһыҥҥа ньыма быһыытынан араас үөрэтэр оонньуулар /”Таай, туох суох буолла?”, “Таай, туох уларыйда?”, “Дьикти мөһөөччүк” уо. д.а. /, тылынан оонньуулары, эрчиллиилэри /”Кимиэхэ туох нааданый?”, “Ким тугу гынарый?”, “Ким элбэҕи көрөн ааттыай?” уо.д.а./ киэҥник туһаныллар.

6. Ити курдук тыл саппааһын хатылааһыҥҥа, чуолкайдааһыҥҥа бары бөлөххө таабырын таайтарыытын, улахан бөлөххө өс хоһооннорун киэҥник киллэриэххэ сөп.

Дьарыктаныы хас биирдии көрүҥүн кылгатык арыйдахха маннык:

Дьарыктаныы көрүҥнэрэ

Барамайдары, оонньуурдары көрүү, билиһиннэрии	Хартыынаны көрүү	Экскурсия	Үөрэтэр оонньуулар

Барамайдары, оонньуурдары көрүү

Оҕону барамайдары кытта билиһиннэриигэ ыытыллар дьарыктаныылары В.И. Логинова үс бөлөххө араарар:

1. Барамайы саҥа билиһиннэрии.
2. Барамай хаачыстыбатын, уратытын кытта билиһиннэрии.

3. Барамайы бөлөхтөөһүн, наардааһын /аналларынан, ханнык матырыйаалтан оҥоһуллубуттарынан/.

Барамайдары /оонньуурдары/ саҥа билиһиннэриигэ кыра бөлөххө барамай аатын, кини чаастарын /төбөтө, кулгааҕа, атаҕа, тутааҕа уо.д.а./, кээмэйин /улахан, кыра/, өҥүн /кыһыл, от күөҕэ, халлаан күөҕэ, маҥан/, аналын /чэй иһэбит, кэтэбит, олоробут/; орто бөлөххө барамай быһыытын /уһун, синньигэс, төгүрүк/, туохтан оҥоһуллубутун /мас, кумааҕы, таҥас, тимир/, кини сорох хаачыстыбаларын /аһыы, минньигэс, үчүгэй, куһаҕан, ыарахан, чэпчэки, тымныы, ичигэс/, уопсай бэлиэлэринэн бөлөхтөөһүнү кытта киллэрэбит. Оттон улахан бөлөххө барамайдары тэҥнээн көрөн араас хаачыстыбаларын, свойстваларын уратыларыгар, кинилэри бөлөхтүүргэ, наардыырга улахан болҕомто ууруллар.

Маннык дьарыктаныыларга кыра бөлөххө 4-5 барамай /оонньуур/, ортоҕо – 5-6, улахаҥҥа – 6-7 ылыллыан сөп. Бармайы биир-биир таһааран /дьикти мөһөөччүктэн, ыаҕайаттан, тымтайтан, аптаах дьааһыктан, подноска сабан киллэрии/ чинчийэн көрө-көрө оҕоҕо үчүгэйдик көстөр сиргэ ууруллан иһиэхтээх. Кини тас көрүҥэ оҕону кэрэхсэтэр, умсугутар буолуохтаах. Барамайы көрүүгэ сүрүн нһыманан ыйытыы буолар.

Дьарыктаныыга ыйытыылары маннык бэрээдэгинэн туруоруллар:

1. Барамай аата. Бу тугуй?

2. Тас көрүҥэ, кини чаастара, өҥө, быһыыта, кээмэйэ. Туохтааҕый? Бу тугай? Туохтарай? Хайдах өҥнөөҕүй? /быһыылааҕый?/.

3. Анала. Туохха туттулларый? Манан хайыыбытый?

4. Оҥоһуллубут матырыйаала, хаачыстыбата. Туохтан оҥоһуллубутуй? Хайдаҕый?

5. Уратылара, майгыннаһар өрүттэрэ. Туох уратылаахтарый? Туохтарынан майгыннаһалларый?

6. Бөлөхтөөһүн, наардааһын. Барыларын туох диэн ааттыахха сөбүй? Тоҕо?

Дьарыктаныы бу көрүҥэ кыра бөлөххө киэҥник туһаныллар. Кинилэр үксүгэр оонньуу быһыытынан барамай аатын, тас көрүҥүн, аналын билиһиннэрэр сыаллаах ыытыллаллар.

Дьарыктаныыга кыра саастаах оҕолору бэйэлэрин көҕүлээн кытыннарыы, кыракый сорудахтары биэрии /ылан уур, хостоон таһаар, аһат/, этэн биэрии, тылы бииргэ, биирдиилээн үтүгүннэрэн хатылаттарыы, эппиэтин этэн биэрэр ыйытыылары сөпкө туруоруу, соһуччу үөрдүү курдук нһымалар киэҥник туттуллуохтаахтар.

Барамай хаачыстыбатын уонна уратытын кытта билиһиннэрии орто бөлөхтөн саҕалаан ыытыллар. Өскөтүн бу бөлөххө кумааҕы алдьанар, хайдар, таҥас сымнаҕас, бөҕө, таас үлтүрүйэр, хаар ууллар, муус кытаанах, уу тохтор, мас тостор, тимир кытаанах, имиллэҥниир диэн курдук уопсай өйдөбүллэри эрэ кытта билиһиннэрэр буоллахпытына, улахан бөлөххө кумааҕы, таҥас араас көрүҥнэринэн тэҥнээн көрөн кинилэр хаачыстыбаларын, уратыларын кытта салгыы билиһиннэрэбит. Холобура, чап-чараас кумааҕы түргэнник алдьанар, ууга уктахха илийэн илдьирийэр, халыҥ кумааҕы арыый бөҕө, кинигэ

абырахтыахха сөп эбэтэр чараас солко таҥастан куопта, халыҥ сукунаттан сон тигэллэр диэн.

Иитээччи бу маннык дьарыктаныыга улахан болҕомтотун хас биирдии оҕоҕо түҥэтиллэр матырыйаалга ууруохтаах. Ол курдук улахан бөлөххө кумааҕы уратытын билиһиннэриигэ хас биирдии оҕоҕо уһун синньигэс гына быһыллыбыт кумааҕы 3-4 арааһа /салфетка, ватман, суулуур кумааҕы, хордуон/ эбэтэр таҥас 3-4 көрүҥүн кыраһыктара /чараас солко, сиидэс, сатыын, сукуна/ түҥэтиллэр, оччоҕо оҕо бэйэтэ тутан-хабан, имэрийэн, хам тутан көрөн билсэр кыахтанар. Бу оҕоҕо тиийимтиэтэ ордук. Дьарыктаныыга оҕолорго араас сорудахтары биэрэн саҕалаатахха, оҕо барамай сүрүн хаачыстыбатын, уратытын түргэнник ылынар. Холобура, кумааҕыны ууга уктаран ылыы /илийэр, илдьи барар/, кумааҕы ырбаахыны кэтэттэрии /хайыта барар/, тимири, маһы ууга уктарыы /тимирэр, дагдайар, ыарахан, чэпчэки/. Дьэ ити кэнниттэн хас биирдии оҕоҕо түҥэтиллибит матырыйаалы биир-биир чинчийэн тэҥнээн көрүү ыытыллар. Дьарыктаныыны оҕо ылбыт билиитин-көрүүтүн хатылыыр сыаллаах кумааҕыттан оонньуур тыыны, сиэмэ олордор ыстакааннары оҥорторон, табыгастаах кумааҕыны булан кинигэ абырахтатан эбэтэр араас оонньуулары ыытан бүтэриэххэ сөп. Холобура, “Таай туох тыаһай? /мас, тимир, кумааҕы// уо.д.а./. Маннык дьарыктаныылар оҕо тылын саппааһа аат тылынан, туохтуурдарынан, даҕааһын аатынан байарыгар биир боччумнаах оруолу ылаллар.

Барамайдары бөлөхтөөн, наардаан билиһиннэрии анал дарыктаныы быһыытынан эмиэ орто бөлөхтөн саҕаланар. Ол курдук орто бөлөҕү оҕо күннээҕи олоҕор туһааннаах барамай уопсай өйдөбүллэрэ /таҥас, иһит, саха иһитэ, туттар сэп-сэбиргэл, дьиэ тэрилэ/ бэриллэр эбит буоллаҕына, улахаттарга ити уопсай өйдөбүллэр бэйэлэрин аналларынан, оҥоһуллубут матырыйаалларынан көрөн арааран, уустругурдан бэриллэр /таҥас: таҥнар таҥас, утуйар таҥас, атах таҥаһа; харамайдар: дьиэ кыыллара, дьиикэй кыыллар, көтөрдөр, балыктар, үөн-көйүүр; транспорт: уу, сир, салгын; иһит: таас, муос, туос, мас, пластмасс; таҥас: солко, түү, сарыы, сукуна уо.д.а./.

Дьарыктаныылар уопсай тутуллара маннык:

1. Барамай көрүҥнэринэн биир-биир көрүү. Холобура, көлө диэн өйдөбүлү биэриигэ массыынаны, борокуоту, сөмөлүөтү, табаны тас көрүҥнэрин, ким салайан ыытарын кытта билсии.

2. Барамай уратыларын, майгыннаһар бэлиэлэрин быһааран уопсай өйдөбүлү биэрии – киллэрии /көлө, иһит, таҥнар таҥас уо.д.а./.

3. Ити өйдөбүллэри хатылыыр, чиҥэтэр сыаллаах араас оонньуулары, эрчиллиилэри тэрийэн ыытыы.

Ити курдук оҕо барамай бөлөхтөөһүнү көрдөрөр өйдөбүлү кытта билистэҕинэ, кэлин ыытыллар дьарыктаныылары барамайы ханнык эмэ сүрүн бэлиэлэринэн арааран наардааһыҥҥа анаан ыытар ордук /уу, сир, салгын көлөтө; мас, уу, дьиэ көтөрдөрө; күһүҥҥү, кыһыҥҥы, сааскы, сайыҥҥы таҥас/.

Барамайдары сүрүн тиэмэлэринэн бөлөхтөөһүн, наардааһын холобура /бөлөхтөрүнэн/

Кыра	Орто	Улахан
Оонньуур: мээчик, куобах, массыына	Иһит: чэй, миин, ас астыыр	Саха иһиттэрэ: ыаҕайа, чабычах, кытыйа, мас ытык, муос ытык, матааччах
Таҥнар таҥас: бэргэһэ, сон, куопта, ырбаахы, ыстаан уо.д.а.	Саха иһитэ: чороон, кытыйа, тууйас, күөрчэх ытыга	Саха таҥаһа: халадаай ырбаахы, дьогдьуурдаах, оноолоох сон, дьабака, чомпой бэргэһэ, сарыы, саары этэрбэс
Иһит: чааскы, ньуоска, тэриэлкэ, чаанньык	Таҥас: таҥнар, утуйар, атах таҥаһа	Саха астара: хаан, хатта, күөрчэх, үрүмэ, лэппиэскэ, бутугас, саламаат уо.д.а.
Дьиэ мала: орон, ыскаап, олоппос, остуол, кириэһилэ	Саха таҥаһа: сон, ырбаахы, сэлиэччик, сарыы, этэрбэс, түүппүлэ	Саха оонньуулара: хабылык, мас,талах, туос ынах, оҕус, ат, хаамыска уо.д.а.
	Туттар сэп-сэбиргэл: сүгэ, эрбии, устуруус, игии, өтүйэ	Туттар сэп-сэбиргэл: идэлэринэн /сылгыһыт, ыанньыксыт, балыксыт, быраас, тутааччы уо.д.а./
	Отчут тэриллэрэ: хотуур, кыраабыл, атырдьах, кыдама, сыарҕа	Транспорт: уу, сир, салгын
		Таҥнар таҥас: сайыҥҥы, күһүҥҥү, кыһыҥҥы, , саас кы
		Өбүгэлэрбит туттубут сэптэрэ-сэбиргэллэрэ: ас астыырга /таҕаан, хобордоох, ытарча, сыпсы, лаппаакы, үтэһэ, баахыла тимирэ/, бурдук астыырга: /кэлии, соҕоох, суоруна таас/, балыктыырга: /туу, мунха, тымтай/ уо.д.а.

Хартыыһаны көрүү

Оҕо хартыына ойуутун кыра сааһыттан олус сөбүлээн, бэрткэ кэрэхсээн көрөр. Хартыына оҕону тулалыыр олоҕу кытта билиһиннэриигэ, оҕо билиитин-көрүүтүн хатылыырга, чуолкайдыырга, тылын саппааһын байытыыга биир сүрүн

оруолу ылар. Итини тэҥэ кини болҕомтото, кэтээн көрөр, толкуйдуур дьоҕура, саҥарар саҥата сайдар. Холбура, улахан бөлөххө “Хоту дойду оҕолоро” диэн хартыынаны көрүүгэ оҕолор туундара киэҥ-куоҥ, уйаара-кэйээрэ биллибэт, кыһын хаарынан бүрүллэр, тымныы тыаллаах-буурҕалаах, табаны наартаҕа көлүйэллэр, тоҥуу хаартан иҥнибэккэ, түргэнник сүүрэр диэн өйдөбүлү ылаллар, хоту дойду оҕолорун таҥастарын-саптарын /таба бэргэһэ, саҕынньах, этэрбэс/ кытта билсэллэр, оҕо саҥарар саҥатыгар чаастатык туттубат таба этэрбэс, саҕынньах, каюр, наарта диэн саҥа тыллар киирэллэр эбэтэр “Кыһыҥҥы көрдөр” диэн хартыына оҕолор кыһын туһунан өйдөбүллэрин, кыһыҥҥы араас оонньуулары билэллэрин хатылыыр, чиҥэтэр, кэпсэтэр дьоҕурдарын сайыннарар.

Е.И. Тихеева уһуйаан оҕолоругар анаан туттуллар хартыыналары темаларынан маннык араарбыта:

1. Бырааһынньыктар.
2. Улахан дьон үлэтэ: куорат, тыа сирин үлэһиттэрэ.
3. Тутуу.
4. Көлө.
5. Оҕо олоҕо-дьаһаҕа.
6. Күннээҕи олох тэриллэрэ.
7. Айылҕа.

Бу барамайдар ойуулара бырагааманан көрөн хас биирдии бөлөхтөрүнэн тус-туспа сааһыланан кабинекка хаһан баҕарар көрдөрөргө бэлэм баар буолуохтаах.

Итини таһынан араас тематическай альбомнары оҥорон дьарыктаныы тас өттүгэр киллэрэн көрдөрүөххэ наада. Холобура, кыра, орто бөлөхтөргө “Эбээлэрбит иһиттэрэ”, улахаттарга “Өбүгэлэрбит туттубут сэптэрэ-сэбиргэллэрэ” /талкы, соҕоох, кэлии, суоруна таас, тымтай, туу уо.д.а./, “Мин төрөөбүт дэриэбинэм” /куоратым, кыраайым/, “Саха сирин балыктара” /мастара, кыыллара, сиртэн хостонор баайа/ уо.д.а.

Ити курдук хартыына бэйэтин ис хоһоонунан оҕо күннээҕи олоҕун, оонньуурдары, улахан дьон үлэтин, идэтин, төрөөбүт сирин-уотун, тулалыыр олоҕу судургутук ойуулаан көрдөрөр оҕо сааһыгар, билиитин-көрүүтүн, сайдыытын таһымыгар сөп түбэһэр, оҕоҕо өйдөҥүмтүө, тиийимтиэ, чуолкай, чаҕылҕай ойуулаах, ыраас, бүтүн буолуохтаах.

Хартыынаны көрдөрүү анал дьарыктаныы быһыытынан бары бөлөххө барытыгар ыытыллар. Маҥнай хартыынаны ойуута суох өртүнэн ыйанар. Иитээччи оҕолорго хартыына ис хоһоонугар сөп түбэһиннэрэн хоһоон ааҕан, таабырын таайтаран эбэтэр кылгас киирии бэсиэдэ кэнниттэн үчүгэй өртүнэн эргитэн ыйыыр, сирийэн көрөллөрүгэр бириэмэ биэрэр. Ити курдук орто бөлөххө “Ынах оҕотунаан”диэн хартыынаны көрдөрүөх иннинэ “Ынах” диэн И. Эртюков хоһоонун ааҕыахха сөп.

Оҕотугар үүт биэрээри
Олус ыксаан иһэр.
Титиккэ кэлэн киирээри
Ыҥыранан кээһэр.

Эбэтэр улахаттарга идэлэр тустарынан хартыынаны көрүүгэ ханнык идэлэри билэллэрин, ийэлэрэ-аҕалара туох идэлээхтэрин туһунан сэһэргэһэн кылгас киирии бэсиэдэ ыытыллар. Итинник саҕалааһын кэнниттэн иитээччи оҕолор хартыына ис хоһоонун үчүгэйдик билбэт түбэлтэлэригэр бэйэтэ быһааран, кэпсээн биэрэр, холобура, тыа сирин оҕолоругар Дьокуускай куорат туһунан эбэтэр куорат оҕолоругар хоту дойду туһунан. Оттон хартыына ис хоһооно оҕоҕо чугас, биллэр буоллаҕына оҕолору кытта ыйытыы көмөтүнэн сэһэргэһэн арыйар, быһаарар. Ыйытыылары маннык бэрээдэгинэн туруоруохха сөп:

1. Хартыына ис хоһоонун арыйар ыйытыылар. Туох туһунан ойууламмытый? Хайдах ааттыахха сөп?

2. Барамайы ойуулуур. Тугуй? /Кимий? Кимнээҕий?/ Түгу гынарый? Ханна? Туохха майгынныырый?

3. Барамайдар бэйэ-бэйэлэрин кытта ситимнэрин быһаарар. Тоҕо? Тугунан майгыннаһалларый?

4. Анардас хартыына ис хоһоонунан эрэ буолбакка, оҕо толкуйдуур дьоҕурун сайыннарар ыйытыылар. Ону эн хантан бэлэҕин? /таайдыҥ?/ Ити иннинэ туох буолта буолуой? Эн туох дии саныыгын?

5. Оҕо тус олоҕун кытта сибээстиир ыйытыылар. Эйиэхэ маннык оонньуур баар дуо? Эн куоскаҥ /ытыҥ/ оҕото хайдаҕый?

6. Улахан бөлөххө маарыннаһар эбэтэр биир суолтаҕа туттуллар тыллары буларга. Өссө туох диэн этиэххэ сөбүй? /маҥан, үрүҥ, муус-маҥан, хаар-маҥан уо.д.а./.

Дьарыктаныыга иитээччи хас биирдии оҕоҕо түҥэтиллэр матырыйаал быһыытынан кыра кээмэйдээх барамай ойууламмыт хартыыналарын, открыткалары кыраларга барамайы ааттыырга, улахаттарга тэҥнээн көрөргө, бөлөхтүүргэ, наардыырга, кинилэр тустарынан таабырыннары айарга араас сорудахтары биэрэн эмиэ туһанар.

Экскурсиялары уонна кэтээн көрүүлэри ыытыы

Тулалыыр олоҕу уонна айылҕаны, кини көстүүлэрин кытта билиһиннэриһэ биир табыгастаах ньыманан экскурсия буолар. Экскурсия уонна араас кэтии көрүү кэмнэригэр оҕо тулалыыр эйгэни кытта сирэй-харах көрсөн билсэр, маныаха кини болҕомтото, кэтээн көрөр уонна билэ-көрө сатыыр дьоҕура сайдар.

Үлэ ис хоһооно

Кыра бөлөххө.

Кэтээн көрүүлэр: детсад иһигэр иитээччи көмөлөһөөччүтүн үлэтин, хостору, кинилэр аналларын, ханна баалларын; айылҕа муннугун, үүнээйилэри, аквариумнаах балыктары, оонньуур муннугун уо.д.а. Учаастакка көлөнү, оҕуруот аһын, сибэккини, мас олордуутун, дьыл кэмнэрин уларыйыытын, хаар, уу, кумах уратыларын, дьиэ кыылларын. Бырааһынньыктыы киэргэтиллибит уулуссаҕа сыаллаах дьаарбайыы.

Экскурсия: тыаҕа, хонууга, үрэххэ, күөлгэ.

Орто бөлөххө.

Сыаллаах дьаарбайыы: детсад иһигэр улахан бөлөххө, куукунаҕа, таҥас сууйар хоско, бырааһынньыктыы киэргэтиллибит уулуссаҕа. Үһаайбаҕа үүнээйилэри, айылҕа көстүүлэрин, дьон үлэтин, дьиэ кыылларын, көтөрдөрү, көлөнү кэтээн көрүү.

Экскурсия: маҕаһыыҥҥа, оҕуруот сиригэр, ходуһаҕа, дэриэбинэ /бөһүөлэк, куорат/ ытык-бэлиэ сирдэринэн /ыһыахтыыр сир, пааматынньыктар/, күөлгэ, үрэххэ, тыаҕа, хонууга.

Улахан бөлөххө.

Кэтээн көрүүлэр: айылҕа көстүүлэрин, үүнээйилэри, дьыл кэмнэрин, көтөрдөрү, үөнү-көйүүрү, дьиэ кыылларын, улахан дьон үлэтин, барамай хаачыстыбаларын, уратыларын.

Экскурсия: бурдук бааһынатыгар, оҕуруот сиригэр, ходуһаҕа, хонууга, тыаҕа, күөлгэ, иистэнэр сыахха, библиотекаҕа, почтаҕа, пиэрмэҕэ, оскуолаҕа, пааматынньыкка.

Иитээччи экскурсияҕа эрдэттэн бэлэмнэнэр, ол курдук тематын талар, иитэр-үөрэтэр соруктарын, ханнык ыарахан тыллары киллэрэрин быһаарар, эрдэ баран ыытыллыахтаах миэстэтин билсэн, өскөтүн общественнай миэстэҕэ ыытар буоллаҕына, үлэһиттэрин кытта көрсөн тугу көрүөхтээхтэрин быһаарсар, оҕолорун бэлэмниир.

Оҕо сааһын учуоттаан биир экскурсияҕа оҕо болҕомтотун икки-үс сүрүн эбийиэккэ түмэр. Холобур, библиотекаҕа библиотекарь үлэтин, ааҕар сааланы кэтээн көрүү.

Экскурсияҕа барыахтарын аҕай иннинэ иитээччи оҕолору биириэ түмэн, ханна, туох сыаллаах барыахтаахтарын сэрэтэр, хайдах тутта сылдьыахтаахтарын санатар. Ити курдук библиотекаҕа барыах иннинэ оҕолорго таабырын таайтаран олох кылгас сэһэргэһии ыытыан сөп.

“Тыла суох кэпсиир, айаҕа суох саҥарар баар үһү” /кинигэ/.

- Оҕолор, кинигэни хантан уларсан ааҕалларый? /библиотекаттан/.
- Билигин биһиги библиотекаҕа экскурсияҕа барыахпыт, кинигэни ким, хайдах уларсарын, кинигэлэрин хайдах харыстаан тутталларын кытта билсиэхпит.

Экскурсия кэмигэр иитээччи араас ньымалары туттар, ону маннык холобурга көрүөххэ сөп: улахан бөлөххө ас маҕаһыныгар экскурсия.

- Оҕолоор, ханнык маҕаһыыҥҥа кэллибит? /ас/.
- Тоҕо ас маҕаһыына диэн ааттанарый? Ханнык ас баарын көрүү.
- Манна кимнээх үлэлииллэрий? Атыылааччы үлэтин кэтээн көрүү.
- Кини тугу гынарый? Туохха ыйыырый? Тоҕо? /ааҕар, суоттуур, ыйыыр/.
- Атыылаһааччы харчытын ханна, кимиэхэ төлүүрүй? /Каассаҕа, кассирга/.
- Кассир тугу охсон биэрэрий? /чек/.

Биир-икки оҕонон ас атыылаһыннаран, иһирэх тыллары /бука диэн, махтанабын, көрсүөххэ диэри/ тутталларын өйдөтүү, санатыы. Ити курдук иитээччи атыылааччы үлэтин кэнэтэн билиһиннэрэр, оҕо тылын саппааһыгар

ыйааһын, суоттуур, ааҕар, оҕустарар, төлүүр, диэн тыллар өйдөбүллэрин киллэрэр, сиэр-майгы өртүнэн иитэр.

Онон иитээччи экскурсиялары уонна кэтээн көрүүлэри, сыаллаах дьаарбайыылары дьарыктаныы быһыытынан киллэрэн уонна дьыссаат тас өттүгэр былааннаан утумнаахтык ыытыахтаах.

Тылынан оонньуулар уонна эрчиллиилэр

Маннык оонньуулар оҕо түргэнник толкуйдуур дьоҕурун сайыннарар, булугас өйдөөх санаалаах, дэбигис чопчу эппиэти булан биэрэргэ үөрэтэр сыаллаахтар. Кинилэри улахан бөлөххө саҥарар саҥаны сайыннарыыга дьарыктаныы чааһын быһыытынан 5-10 мүн. эбэтэр оҕо күннээҕи олоҕор иллэҥ кэмигэр ыытыахха сөп.

Оонньууну саҥа ыытарга иитээччи оҕолорго оонньуу ис хоһоонун, хайдах оонньонуллуохтааҕын чопчу быһааран, этэн биэрэн, көмөлөһөн ыытар, кэлин үөрэннэхтэринэ оонньуу суххай соҕустук, тэтимнээхтик ыытыллыахтаах. Маныаха биир сүрүн болҕомто оонньууга бэриллиэхтээх тыллары сүүмэрдииргэ, наардыырга ууруллуохтаах.

Таабырыннар

Таабырын фольклор биир кыра уонна тарҕаммыт көрүҥүнэн буолар. Васильева Г.М. этэринэн “Таабырыҥҥа образтаан, дьүһүннээн этии арааҕа туттуллар: ханалытыы, үгэргээһин, холуйуу, тэҥнээһин. Итиниэхэ предмет биир эмэ биллэр бэлиэтин чорботон көрдөрөн таайтарыллар. Таабырыҥҥа олоҕу, айылҕаны кыраҕытык көрүү, мындыр өй, хомоҕой тыл эгэлгэтэ көстөр”. Ол иһин таабырыны өй эрчиллиитэ диэн мээнэҕэ эппэттэр. Таабырыннааһын оҕо өйүн эрчийэр, булугас өйдөөх буоларга угуйар, айылҕа, барамай көстүүлэрин, бэлиэлэрин табатык көрөргө үөрэтэр.

Оҕолорго таабырыннары үөрэтии бары бөлөххө барыларыгар киллэриллэр. Үөрэтиллэр таабырыннар тыллара-өстөрө, ис хоһоонноро оҕоҕо өйдөҥүмтүө буолуохтаах. Ол курдук кыра саастаах оҕолорго дьиэҕэ-уокка, дьиэ кыылыгар; орто саастаахтарга хамсыыр-харамайга, окко-маска, көтөр кынаттаахтарга; улахаттарга айылҕаҕа, туттар сэпкэ-сэбиргэлгэ, кыылларга, киһиэхэ, техникаҕа сыһыаннаах таабырыннар ордук тиийимтиэлэр. Иитээччи таабырын үөрэтэригэр болҕомтотун элбэх таабырыны биллэрэ сатыырга буолбакка, оҕо таабырын ис хоһоонун өйдөөн, толкуйдаан, тобулан таайа сатыырыгар ууруохтаах. Ол иһин таабырыны саҥа үөрэтиигэ эппиэтин оонньуур, барамай, хартыына көмөлөрүнэн көрдөрөн иһэрэ ордук /чуолаан кыраларга/.

Таабырыннары таайтарыыны дьарыктаныы араас түгэннэригэр киллэриэххэ сөп. Холобура, дьарыктаныы саҕаланыытыгар кыра бөлөххө куоскаҥы кэтээн көрүөх иннинэ оҕо болҕомтотун тардар наадаттан таабырын таайтарар. “Күн аайы суунар, киэргэнэр баар үһү” эбэтэр

Сарсыарда тураат суунар,

Үүт иһэрин сөбүлүүр,

Кутуйахха үөмэр. /Куоска//.

Орто бөлөххө дьарыктаныыга оҕо көҕүн үрдэтэр сыалтан, барамайы дьикти мөһөөччүктэн /ыаҕайаттан, тымтайтан/ оҕо таабырынынан этиллибити

таба таайдаҕына эрэ хостоон таһааран биир-биир көрүөххэ эбэтэр дьарыктаныыны оҕо билиитин-көрүүтүн хатылыыр сыаллаах таабырыннаһыынан бүтэриэххэ сөп. Ол курдук улахан бөлөххө үөрэх тэриллэрин көрүү кэнниттэн, маннык таабырыннары таайтарыахха сөп:

Атаҕа суох хаамар,
Кыната суох – көтөр,
Тыла суох кэпсиир баар үһү. /Кинигэ/.

Отой тыла суох оҕолор
Кэккэлэһэ эрэ турдаллар .
Кэпсээбитинэн бараллар үһү. /Буукубалар/.

Хара сиргэ маһан куобах ойуолуур. /Миэл/.

Үөрэҕим суох да
Үйэм тухары суруйабын диир баар үһү. /Уруучука/.

Мас хатырыктаах,
Мааны кыраскалаах,
Ойуулуурга аналлаах,
Оҕолорго абыраллаах,
Сөмүйэ аргыстаах баар үһү. /Харандаас/.

Итини таһынан дьарыктаныы тас өттүгэр көннөрү таабырыннаһыы уонна араас кылгас аралдьыйыылары тэрийэн ыытыахха сөп. Холобура, “Таабырын киэһэтэ”, “Сээркээн сэһэн таабырыннара”, “Биэс ынахтаах бэйбэрикээн эмээхсин” /Таал-Таал эмээхсин, Мэник Мэнигийээн уо.д.а./ ыалдьыттыыр, “Булугас өйдөөхтөр киэһэлэрэ” уо.д.а.

Өс хоһоонноро

Өс хоһооно норуот тылынан уус-уран айымньытын биир туспа көрүнүнэн буолар. Манна олох-дьаһах, быһыы-майгы туһунан түмүктэммит санаа биир бэргэн чопчу этиинэн эбэтэр бастакы этиини хатылыыр, чопчулуур, чуолкайдыыр иккис этиилээх бэриллиэн сөп. Бу этиилэр бэйэ-бэйэлэрин кытта дьүөрэлэһэллэр. Киһи кэпсэтэригэр өс хоһоонунун туттара, кини тылын байытар, этигэн уус-уран оҥорор. Итини тэҥэ өс хоһоонун үөрэтии оҕону сиэр-майгы өттүнэн иитэргэ көмөлөһөр. Өс хоһоонунун билиһиннэрии кыра саастаах оҕолортон саҕалаан ыытыллар. Итиниэхэ кинилэр саастарын, өйдөрүн-санааларын сайдыытын учуоттаан үлэ, доҕордоһуу, майгы-сигили уонна сүбэлиир-амалыыр суолталаах өс хоһоонунун талан туттуллуохтаах. Маныаха кинилэри анаан үөрэппэккэ тоҕоостоох кэмин түбэһиннэрэн сүрэҕэлдьиир, үлэттэн куотунар оҕолорго “Сүрэҕэ суох сүүс сүбэлээх”, куттанар оҕолорго “Куттаҕас бэйэтин күлүгүттэн куттанар”, оонньууру алдьаттахтарына “Алдьатыы дөбөҥ, оҥорор үүстүк”, көҥөс оҕону “Мэ диэтэххэ мичик гынар, аҕал диэтэххэ антах хайыһар” диэн киллэриэххэ сөп.

Ити курдук оҕо куһаҕан быһыытын сэмэлиирин, үчүгэй быһыытын хайгыырын оннугар өс хоһооннорун туттуу оҕоҕо быдан тиийимтиэ буолар.

Оттон улахан бөлөххө дьарыктаныыга ис хоһоонуттан көрөн үөрэтиэххэ сөп. Холобур, доҕордоһуу туһунан сэһэргэһии кэнниттэн “Доҕор доҕорун алдьархайга хаалларбат”, “Атас туһугар атах тостор” диэн.

5.5. Тулалыыр олоҕу кытта билиһиннэрии уонна тыл саппааһын байытыы оҕо күннээҕи олоҕор

Оҕону тулалыыр олоҕу кытта билиһиннэрии анардас дьарыктаныыга эрэ ыытыллар үлэнэн мунурдаммакка, оҕо күннээҕи олоҕор утумнаахтык ыытыллыахтаах. Маныаха биир сүрүн болҕомто оҕо тылын саппааһын байытыы үлэтигэр ууруллара наада. Оҕо төһө да тыл өйдөбүлүн, суолтатын үксүгэр бэйэтэ оонньуу сылдьан ылыммытын иһин, кини сорох өйдөммөт, ыарахан тыллары быһаарыыга, өйдөтүүгэ наадыйар.

Дьарыктаныы тас өттүгэр ыытыллар үлэ көрүҥнэрэ маннык тар:

- Оҕо күннээҕи олоҕун араас түгэннэрэ: суунар, аһыыр, таҥнар, сыгынньахтанар кэмнэригэр оҕону кытта сэһэргэһии.
- Араас көрүҥнээх оонньуулары ыытыы: үөрэтэр, тылынан, оруоллаах, хамсаныылаах, остуол оонньуулара.
- Үлэлэр: кинигэ абыраҕа, иистэннэрии, айылҕа муннугар, оҕуруокка, учаастакка, дьуһуурустуба.
- Араас муннуктары тэрийии: оонньуу, айылҕа, төрөөбүт кыраай, кинигэ.
- Альбомнары, иллюстрациялары көрүү: “Саха сирэ”, “Төрөөбүт нэһилиэгим бастыҥнара”, “Саха таҥаһа”, Саха оһуордара”, “Өбүгэлэрбит ааспыт олохторо”.
- Аралдьыйыылар, тыйаатыр араас көрүҥнэрин /куукула, остуол, күлүк, тарбах/.туһаныы.
- Уус-уран айымньыны ааҕыы.
- Саха фольклорун үөрэтии.
- Кэтээн көрүүлэр, сыаллаах дьаарбайыылар, экскурсиялар.

Ити ааттаныллыбыт үлэ көрүҥнэрин иитээччи үлэтин былааныгар таба аттаран туруоран сатабыллаахтык ыытара наада.

Бэйэни бэрибиэркэлэниигэ ыйытыылар, сорудахтар

1. Оҕо саҥатын сайыннарыыга тылы байытыы туох-ханнык оруолу ыларый?
2. Тыл суолтата уонна ис хоһооно диэн тугуй? Туох уратылаахтарый? Холобурдааҥ.
3. Оҕо тылын баайын ахсаан уонна хаачыстыба өттүнэн сайдыылара туох уратылаахтарый?
4. Тылы байытыыга ханнык соруктар турал ларый? Кинилэр туох уратылаахтарый? Бэйэ-бэйэлэрин кытта сибээстэрэ?.

5. 2-3 барамайга эбэтэр харамайга сыһыаннаах кыракый тылдьытта оҥорун. Холобур:

Чыычаах: хараҕа – хара, хап-хара, төгүрүк, төп-төгүрүк, чох курдук...

Тумса: сытыы, сып-сытыы...

Кыната: чараас, чап-чараас...

Хайыырый: сүүрэр, көтөр, тоҥсуйар, тобугуратар, сапсынар уо.д.а. Иитээччигэ, төрөппүккэ сүбэтэ оҥорун.

7. Тылы байытыыга тыл оонньууларын, эрчиллиилэрин бөлөхтөрүнэн көрөн сүүмэрдээн талыҥ уонна иитээччигэ сүбэтэ биэриҥ.

Ирдэниллэр литэрэтиирэ

1. Гербова В. В. Развитие речи в детском саду: программа и методические рекомендации / В. В. Гербова. — 3-е изд., испр. и доп. — Москва : Мозаика-Синтез, 2010. — 112 с.
2. Гоголева С.В. Дидактические игры. Хамсаныылаах оонньуулар, эрчиллиилэр. / С.В. Гоголева, Л.П.Лепчикова, М.Н. Саввина – Якутск, 1991.
3. Саввина М.Н. Тулалыыр эйгэни билиһиннэрии уонна оҕо тылын сайыннарыы/ М.Н. Саввина Дьокуускай, 1992. – 80 с.
4. Тихеева Е.И. Развитие речи детей: учебное пособие для среднего профессионального образования / Е. И. Тихеева. — Москва : Издательство Юрайт, 2025. — 161 с. — (Профессиональное образование). — ISBN 978-5-534-20936-5. — Текст : электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. — URL: https://www.urait.ru/bcode/559018
5. Ушакова О. С. Развитие речи детей 5–7 лет : программа, конспекты занятий, методические рекомендации / О. С. Ушакова. — Москва : ТЦ Сфера, 2019. — 272 с.
6. Ушакова О. С. Развитие речи детей 5–7 лет : учебное пособие / О. С. Ушакова. — 4-е изд., перераб. и доп. — Москва : ТЦ Сфера, 2021. — 272 с. — (Электронная библиотека «ЛитРес»).

VI. ТЫЛ ДОРҔООНУН КУЛТУУРАТЫН САЙЫННАРЫЫ МЕТОДИКАТА

6.1. Өйдөбүлэ, суолтата

Тыл дорҕоонун култуурата бэйэтэ туһунан киэҥ өйдөбүллээх. Бу өйдөбүлгэ дорҕоону чуолкайдык саҥарыы, тыл дикцията, дорҕоонноохтук саҥарыы /интонация, саҥа түргэнэ, бытаана уо.д.а./, тылынан бодоруһуу культурата киирэллэр.

Дорҕоону чуолкайдык саҥарарга киһи саҥатын арааран истии, тыыны сайыннарыы эмиэ улахан оруоллаах.

О.И. Соловьева, А.М. Бородич, А.И. Максаков, М.Ф. Фомичева тыл дорҕоонун культуратын сайыннарыы соруктарын, үлэтин ньыматын бэйэлэрин

үлэлэригэр балайда киэҥник арыйбыттара. Оттон сахалыы үлэлиир кыра оҕолору иитэр тэрилтэлэргэ анаан Я.Г. Павлов, И.И. Каратаев үлэлээбиттэрэ, кинилэр бастакынан сахалыы тылынан көмө үөрэх кинигэлэрин таһаартарбыттара. /Я.Г. Павлов “Алта саастаах оҕолорго дорҕооннору истэргэ үөрэтии опытыттан”, 1981; Каратаев И.И. «Оҕону чуолкайдык саҥарарга үөрэтии уонна грамотаҕа үөрэнэгэ бэлэмнээһин». – Якутскай, Бичик, 1984/.

Оҕону чуолкайдык саҥарарга үөрэтии суолтата улахан. Чуолкайдык саҥарбат оҕо кэпсэтэригэр эрэйдэнэр, оҕолору кытта өйдөспөт. Итинтэн сылтаан быһыыта-майгыта уларыйар, түҥкэтэх, кыбыстыган буолар, сороҕор кинэ-наара алдьанар. Оттон эрдэттэн чуолкайдык саҥарарга үөрэннэҕинэ, чобуо, киһини кытта ылбаҕайдык кэпсэтэр. Ону тэҥинэн, сурук саҥарар тылтан үөскээн тахсарын быһыытынан, дорҕооннору, тыллары чуолкайдык саҥарыы оҕону грамотаҕа бэлэмниргэ бөҕө тирэх буолар.

6.2. Кыра оҕо саҥарар тутулун сайдыытын, тылланыытын уратылара

Киһи саҥарар тутула икки сүрүн чаастан турар. Бастакыта, киин саҥарар тутул – мэйии, иккиһэ – мэйииттэн салаллар салаа тутуллар бөлөхтөрө: өрөһө, тыҥа, тыҥаҕа салгыны тиэрдэр хабарҕа кыра салаалара, хабарҕа, күөмэй туруупката, куолас былчыҥнара, бэлэс, айах көҥдөйө, таҥалай, хос тыл, тыл бэйэтэ, мурун көҥдөйө, тиис, уос. Бу тутуллар оҕо төрүүрүгэр сүрдээх ньулдьаҕай буолаллар, кинилэр оҕо этэ-сиинэ кытта тэҥҥэ сайдаллар, улааталлар. Оҕо саҥарар тутула туспа уратылаах. Оҕо айаҕынааҕы тутулларын былчыҥнара, ньиэрбэ күүрүүтүн /импульс/ күүһэ мөлтөх буолан, сэниэтэ суохтар, уостара кыайан ыпсыбаттар, тыла улахан уонна көнтөрүк, онон үчүгэйдик кэлэн-баран биэрбэт, куолаһын былчыҥнара улахан киһи киэнинээҕэр үс төгүл кылгастар. Ол иһин оҕо бэйэтэ туспа саҥалаах.

Саҥа төрөөбүт оҕо саҥарар тутуллара олус ньулдьаҕай буолан саҥарбат. Балтараа, икки ыйыгар эрэ күөмэйинэн, бэлэһинэн, уоһунан хоһооно суох мээнэ, араас саҥалары таһаарар. Ити кини саҥарар тутулун бэлэмниир быһыыта. Үс ыйыгар ийэтин кытта уу, аа, гуу, быы уо.д.а. дорҕооннору уонна дорҕооннор ситимнэрин таһааран “кэпсэтэр”, тыас хоту төбөтүн эргитэр.

Түөрт ыйыгар саҥарар дорҕооннорун арааһа элбиир: аль, ыль, ан, агы уо.д.а. Аҥарын туолбут оҕо ба-баа, ка-каа, да-даа, ма-маа, га-гаа, бы-быы уо.д.а. сүһүөхтэргэ маарынныыр дорҕооннор ситимнэрин таһаарар. Онтон улахан киһи саҥатын үтүктэ сатыыр, сорох барамайдар ааттарын улахан киһи саҥатыттан арааран истэр, тыаһыыр, хамсыыр оонньуурдары көрдөҕүнэ сэргиир, саҥа таһаарар. 11-12 ыйыгар киһи саҥатын үтүктэ сатыыр идэлэнэр. Биирин туолуо диэри, бэйэтин тылынан ааттаан, уонча тылы саҥарар кыахтанар. Холобур, бии-бии /массыына/, ньам-ньам /аһыам/ уо.д.а. Ити биирдии-иккилии сүһүөхтээх тыллар киниэхэ этии өйдөбүллээх буолаллар. Ити курдук биир сыл иһигэр оҕо саҥарар тутулун сайдыыта сүрдээх уустук, уһун суолу аахар.

Биир аҥаар сааһыгар оҕо аһаҕас дорҕооннору уонна м, п, т, б, к, г, л, й курдук чэпчэки этиллиилээх бүтэй дорҕоонноох сүһүөхтэри, тыллары

саҥартыыр. Иккилии тыллаах этиилэри оҥорорго холонор, холобур: маама мэ уо.д.а.

Иккитин туоларыгар оҕо тыла-өһө сайдар, тылын саппааһа 300 –чэ тылга тиийэр, улахан киһини үтүктэн, өйдөөбөт да тылларын саҥартыыр, бэйэтин тылынан ыйытар, оонньуурдарын кытта кэпсэтэр. Ол гынан баран, дорҕооннору сыыһа да, сөпкө да саҥарар.

Бу саамай эппиэттээх бириэмэҕэ оҕону кытта дьарыктамматахха, тылын сайдыыта бытаарар. Онон кыра оҕо тылланарыгар улахан киһитэ суох сатаммат.

6.3. Оҕо саҥатын бэрэбиэркэлээһин

1995 сыллаахха Валентина Семеновна Илларионова тыл сайдыытыгар уопсай хаалыылаах оҕону иитии уонна көннөрөн үөрэтии бырагырааматын таһаарбыта. Кини этэринэн оҕо оскуолаҕа киирэригэр балачча билиилээх-көрүүлээх, толкуйдуур дьоҕурдаах, тыла-өһө ыраас, хомоҕой буолара ирдэнэр. Үтүө быһыы-майгы, кэрэ дууһа диэн өйдөбүлү оҕо тыла, саҥата-иҥэтэ сааһыгар сөпкө сайдыбыт эрэ буоллаҕына ылыныан сөп. Хаалыылаах тыллаах оҕо туора киһи саҥатын үксүгэр кыайан өйдөөбөт, тылын саппааһа кэмчи, судургу, онто оҕону, улахан киһини кытта кэпсэтэригэр мэһэйдиир. Оҕону чуолкайдык саҥарарга саҥарар аппаратын үлэтэ түргэнник сайдар кэмигэр үөрэтэр чэпчэки, чуолкайа суох саҥарар оҕону кэнники, хойутаан көннөрөр уустук, кыаллыбат даҕаны. Оҕо дьаалатынан тылланара уопсай сайдыытын кытта бытаардар. Кыра эрдэҕиттэн үчүгэйдик саҥара үөрэннэҕинэ, чобуо, киһини кытта түргэнник бодоруһар, сатаан кэпсэтэр, наадатын этинэ улаатар. Бырагыраамаҕа Илларионова В.С. “Оҕо саҥатын үөрэтэр-чинчийэр каарта” оҥорон киллэрбитэ. (бастакы сыһыарыыны көр). Бу каарта саха тыллаах оҕоҕо ананан оҥоһуллубута.

Никифорова Т.И. “Дорҕоонтон дорҕооҥо” диэн оҕо тылын бэрибиэркэлиигэ аналлаах альбомугар саха оҕотун саҥарар уратытын учуоттаан анал артикуляция гимнастикатын бүтэй дорҕоону саҥардыыга матырыйаал хомуйан киллэрбитэ.

Оҕо саҥатын бэрэбиэркэлээһин сылга иккитэ ыытыллар /сыл саҕаланыыта, бүтүүтэ/. Дорҕоону хайдах саҥарарын оҕону кэтээн көрөн, кинини кытта кэпсэтиһэн бэрэбиэркэлэнэр. Хас биирдии дорҕооҥҥо оҥоһуллубут анал альбомнары, карточкалары /кээмэйэ 10х10/ туттуллар. Ити курдук оҕо дорҕоону саҥарарын-саҥарбатын, көтүтэрин, биир дорҕоону атынынан солбуйарын, сыыһарын анал тэтэрээккэ бэлиэтэнэр. Итинтэн ураты тылын баайын, хайдах саҥарарын /тылы кылгатар, сүһүөхтэрин атастаһыннарар уо.д.а./, ситимнээх саҥатын сайдыытын, тыл грамматическай быһыытын төһө таба туттарын быһаарар. Карточкаларга /альбомҥа/ анаан тыллары талыыга дорҕоон тылга ханан, хайдах иһиллэрин учуоттуохха наада. Тыл саҕаланыытыгар үчүгэйдик иһиллэр дорҕооннор: б – баахыла, т – тараах, нь – ньуоска, дь – дьиэ, ч – чыычаах; тыл кэннигэр: л – саһыл, х – тутаах, ҥ – хатыҥ; тыл ортотугар: һ – эһэ, ҕ – баҕа.

Оҕоҕо атын биллэр-көстөр итэҕэстэр баар буоллахтарына, эмиэ бэлиэҕэ ылыллар /тиииһин ыпсыыта энньэҕэр, ордьоҕор, хайдыбыт уос-таҥалай,

тардыалатан санҕарыы, тыл алын тэһиинэ кылгас/. Ити курдук бэрэбиэркэлээн түмэн, төрөппүттэргэ билиһиннэрэн, үлэтин былааннаан ыытар.

6.4. Тыл дорҕоонун култууратын соруктара

1. Дорҕоону чуолкайдык санҕарарга үөрэтии.

Оҕо маҥнай киһи саҥатын араара истэр, онтон дорҕоон таһааран санҕара үөрэнэр. Дорҕоон үөскүүрүгэр санҕарар тутул араас тутуллара кытталлар. Дорҕоону тыҥаттан тахсар салгын үөскэтэр. Дорҕоон чуолкайдык этиллиитэ санҕарар тутул араас тутулларын үлэлэриттэн тутулуктаах. Холобур, тыл имигэстик хамсыыр буолан, араас дорҕооннору санҕарабыт. Тыл үс суолтан турар: төбөтө, бэйэтэ, төрдө. Саамай имигэс – төбөтө, бэйэтэ - көнтөрүк, оттон төрдө өссө бытааннык хамсыыр. Сорох дорҕоон тылтөбөтүнэн, сорохтор бэйэтинэн эбэтэр төрдүнэн этиллэллэр. Онон, санҕарар тутул араас тутулларын эрчийии, имигэс оҥоруу оҕо дорҕоону чуолкайдык санҕара үөрэниитигэр тирэх буолар.

Кыра бөлөхтөн саҕалаан санҕарар тутул былчыҥнарын сайыннарыы, дорҕооннору чуолкайдык санҕарарга үөрэтиини саҕалааһын, орто бөлөххө чуолкайдык санҕарар сатабылы иҥэрии, улахаттарга төрөөбүт тылларын бары дорҕооннорун чуолкайдык, ыраастык санҕарыы ирдэбиллэрэ турар.

2. Тыл дикциятын сайыннарыы. Этиигэ, саҥаҕа хас биирдии тылын ыраастык санҕарыы. Дикцияны сайыннарыыга хоһоону, чабырҕаҕы үөрэтии киирэр.

3. Хоһоонноохтук санҕарарга үөрэтии. Көннөрү күннээҕи олоххо сэһэргэһиигэ, анаан үөрэтиигэ оҕо бэйэтин иэйиитин куолаһынан таба биэриитэ /куччатыы, күүһүрдүү, бытаардыы уо.д.а./.

4. Истэр, тыынар тутуллар үлэлэрин тупсарыы.

Оҕо болҕомтото, тыаһы-ууһу, дорҕооннору араара истэ үөрэниитэ, кини дорҕооннору чуолкайдык санҕарыытыгар, кэлин сурукка үөрэниитигэр улахан оруоллаах.

Дорҕоон тыҥаттан тахсар салгын көмөтүнэн үөскүүр, онон улахан болҕомто тыыны ыксаабакка, тыаһа суох ылыыга, уһуннук тутууга ууруллар.

5. Тылынан бодоруһуу култууратын иҥэрии. Улахан киһини, бэйэлэрин саастылаахтарын кытта эйэҕэстик, утары көрөн туран, эргичиҥнээбэккэ кэпсэтэргэ, санатыыта суох эҕэрдэлэһэ көрсөргө, быраһаайдаһан арахсарга үөрэтии.

Дорҕоону чуолкайдык санҕарарга үөрэтии үлэтин ис хоһооно киэҥ. И.И. Каратаев маннык түөрт көрүҥнэ араарар:

1. Саха тылын бары дорҕооннорун уонна нууччаттан киирии дорҕооннору арааран истэргэ уонна үчүгэйдик санҕарарга үөрэтии.
2. Тыллары, этиилэри сөпкө, чуолкайдык санҕарарга эрчийии /дикция/.
3. Оҕо санҕарарыгар тыынын үчүгэйдик /холкутук/ ыларын ситиһии.
4. Кими кытта, ханна, туох туһунан кэпсэтэриттэн көрөн, куолаһын улаатыннаран-куччатан, сонотон-синньэтэн, түргэнник-бытааннык санҕарар буоларга бэлэмнээһин.

Саҥа ити өрүттэрин барытын болҕойон, биири да умнууга хаалларбакка үөрэттэххэ эрэ, оҕолор чахчы үчүгэйдик, чуолкайдык, хоһоонноохтук саҥаралларын ситиһиэххэ сөп. Бу үлэ саҥаны чуордук истэр дьоҕуру уонна саҥарар тутул үлэтин сайыннарыыттан саҕаланар. Биллэрин курдук, үчүгэйдик истэр оҕо чуолкайдык саҥарарга кэбэҕэстик үөрэнэр. Оттон аанньа истибэт оҕо олус эрэйдэнэр, киһи саҥатын үксүн өйдөөбөт. Ол иһин туора саҥаны ырыҥалаан, болҕойон истэргэ үөрэтэр, маныаха истэр тутул үлэтин тупсарар эрчиллиилэр, оонньуулар суолталара улахан.

Саҥарар тутулларын былчыҥнара кыайан сайдыбатах оҕо эмиэ чуолкайдык саҥарар кыаҕа суох. Бу былчыҥнары анаан эрчийии үлэтэ ыытыллыахтаах. Оҕо саҥарар тутуллара төһөнөн имигэс буолаллар да, соччонон уустук этиллиилээх дорҕооннору, тыллары, этиилэри эрдэ сатаан чуолкайдык саҥара үөрэнэр.

Кыра оҕо бэйэтэ дьарыктанар дьоҕура сайда илик, биир үлэни өр тулуйан-тэһийэн оҥорбот, онон үөрэтии барыта оонньуу быһыытынан барыахтаах.

Оскуолаҕа киириэн иннинээҕи саастаах оҕо сүрүн дьарыга - оонньуу. Онон тылы үөрэтэргэ оонньуу оҕону кэрэхсэтэр эрэ туһуттан киллэриллибэт, үөрэтэр-биллэрэр соруктары ситиһэр сыаллаах туттуллар.[1]

Бөлөх аайы ыйга 1-2 аналлаах дьарыктаныыны ыытар наадалаах, итини таһынан оҕо күннээҕи олоҕун араас кэмнэригэр /оонньуу, үлэ, иллэҥ кэмнэ уо.д.а./ оонньуулары, эрчиллиилэри анаан ыытыллар. Холобур, үөрэтиини чиҥэтэргэ, саҥаны да билиһиннэриигэ. Итинник оонньуулары, эрчиллиилэри оҕону салгыппакка күҥҥэ биирдэ 5-7 мүнүүтэ устата ыытыллар.

6.5. Дорҕоону чуолкайдык саҥарарга үөрэтии кэрдиистэрэ

1. Бэлэмнэнии үлэ. Дорҕоон этиллиитин /артикуляциятын/ оҕоҕо судургутук көрдөрөн үөрэтии, тыыны, истэр дьоҕуру сайыннарыы киирэллэр.

Саха тылын дорҕооннороо хайдах үөскүүрүн үчүгэйдик билиэххэ наада. Аһаҕас дорҕооннор куолас силгэтинэн этиллэр буоланнар, салгын айах көндөйүнэн иҥнибэккэ тахсар, ол тахсарыгар уос, тыл, таҥалай сөптөөх балаһыанньаны ылынан аһаҕас дорҕооннору үөскэтэллэр. Оттон бүтэй дорҕооннору этэргэ салгын айах иһигэр араас мэһэйдэри туоруур эбэтэр мурун көндөйүнэн тахсар /м, н, ҥ/. Диэрийэр /л, м, н, ҥ, р, й/ уонна ньиргиэрдээх /б, г, ҕ, д, дь, нь, h/ бүтэй дорҕооннору этэргэ куолас силгэлэрэ ыпсан биэрэллэр, онон илигирииллэр. Оттон ньиргиэрэ суох бүтэй дорҕооннору /п, к, х, т, ч, с/ этэргэ куолас силгэлэрэ арахсан биэрэллэр, онон илигирээбэттэр, дорҕоон айах иһинээҕи тутуллар тыастарыттар эрэ үөскүүр.

Мэһэй ханна үөскүүрүнэн көрөн, бүтэй дорҕооннору бу курдук наардыыллар:

уос киэннэрэ: п, м, б;
тыл иннинээҕи: т, д, с, л, н, р;
тыл ортотунааҕы: й, нь, дь, ч;
тыл кэннинээҕи: к, г, х, ҕ, ҥ;
бэлэс киэнэ: h.

Нууччаттан киирии в, ф, з, ш, ж, щ дорҕооннор эбиллэллэр.

Кыра бөлөх оҕолоро саҥарар тутулларын былчыҥнара өссө мөлтөх, сэниэтэ суох, бытааннык үлэлииллэр, тылын төбөтүн үчүгэйдик өрө туппат буолан т, д, л дорҕооннору тылын ортотунан сымнатан саҥарар. Ол иһин оҕолор саҥарар тутулларын былчыҥнарын күүһүрдэргэ аналлаах эрчиллиилэри оҥорторуллар. Оҕо айаҕын киэҥник ата, уоһун, тылын имигэстик хамсата үөрэнэрэ кэнники чуолкайдык саҥарарыгар улахан көмөлөөх. Кыраларга "Тылчаан туһунан остуоруйа" көмөтүнэн араас эрчиллиилэри ыытыы ордук табыгастаах. Итинник оонньуу – остуоруйа көмөтүнэн саҥа тутулларын /айах – дьиэ, ааннара – тиистэр уо.д.а./ билиһиннэриллэр эбэтэр уоһу уһаты-туора хамсаттаран эрчийэргэ "Мичээрдиибит", "Кыыһырдыбыт" диэн оонньуу-эрчиллиилэр ыытыллаллар.

Түөрт саастаах оҕо үксэ тыла унуоҕа суох буолан үгүс тылы бэйэтин саҥатынан минньигэстик саҥарар. Бу сааска саҥарар тутулларын былчыҥнарын сайыннарар үлэ өссө утумнаахтык ыытыллар. А.И. Максаков оҕо бу сааһыгар саҥарар тутулун, ордук тылын былчыҥнарын сайыннарар, тылы хайа баҕарар балаһыанньаҕа туттар гына эрчийэр наадатын кичэйэн бэлиэтиир /тылы улаханнык таһааттаран төттөрү мэлис гыннаттарыы, тылы таһааттаран баран уҥа-хаҥас хамсатыы, холбоччу туттарыы, таҥалайы таҥырҕатыы/. Оҕо тылын уҥа-хаҥас кырыыта имигэстик хамсыыр, кэлин өртө таҥалайга ылбаҕайдык сыстар буолуохтаах. Маныаха тылы уоһу кытта бииргэ дьүөрэлээн эрчийэр эрчиллиилэри оҥорторуллар, холобур "Минньигэс да барыанньа", "Тииспитин ыраастыыбыт" /суунабыт/ уо.д.а.

Биэс саастаах оҕолорго саҥарар тутулларын былчыҥнарын эрчийии үлэтэ салгыы ыытыллар, барбыты хатыланар, дорҕоонуттан көрөн эрчийии үлэтэ ыытыллар.

Оҕо төһө үчүгэйдик саҥарара тыынын ыларыттан эмиэ тутулуктаах. Кыра бөлөхтөн саҕалаан тыынар тутул үлэтин тупсарар оонньуулары, эрчиллиилэри утумнаахтык ыытар наадалаах /түүнү, чэпчэки, пластмасс, кумааҕыттан оҥоһуллубут тыыны, борохуоту, харандааһы үрдэрии эбэтэр "Ким лыаҕа /чыычааҕа/ ыраах көтүөй?" уо.д.а. атын оонньуулары ыытыы/.

Оҕо болҕомтотун, истэр дьоҕурун сайыннарыы кини дорҕооннору чуолкайдык саҥара үөрэниитигэр улахан оруоллаах. Иитээччи саҥалары, тыастары сотору-сотору иһитиннэрэн, үтүгүннэрэн, болҕойон истэргэ, араас дорҕооннору аарааран саҥарарга үөрэтэр. Холобур, "Ким саҥарда?", "Таай, тугу тыаһаттым", "Таай, ким ыҥырда?", "Ханнык тылы эттим" уо.д.а. Оттон улахан бөлөхтөргө дорҕооннору аарааран истэргэ араас оонньуулары, эрчиллиилэри ыытыллыахтаах / "Төлөппүөннэһии", "Ханнык дорҕоону иһиттиҥ?" уо.д.а./.

Медицинскэй наукаҕа оҕо тылланар ньыматын туһунан үөрэх бэйэтин чинчийиитигэр оҕо тылланарыгар тарбахтар быһаччы оруоллаахтарын быһаарбыта. Саҥарар тутул үлэтин салайар киин - былчыҥнар үлэлэрин барытын салайар мэйии улахан мырчыстаҕаһын сорҕото буолар. Онон тарбах нарын хамсааһыннарыттан үөскүүр күүрүү син биир саҥарар тутуллар хамсааһыннарыттан үөскүүр күүрүү курдук ити улахан мырчыстаҕаска тиийэр. Онно тойон эрбэх, сөмүйэ, ортоку, аата суох, ылгын чыҥыйа хас биирдиилэрин

үлэтин салайар туһааннаах учаастактар тыл тутулларын үлэтин салайар учаастактары кытта адьас сэргэстэһэ сыталларын уонна ыкса сибээстээхтик үлэлииллэрин дакаастаабыттара. Оҕо тарбаҕын былчыҥнара төһө сайдаллар да, соччонон саҥарар тутулларын үлэтэ имигэс буолан иһэр эбит диэн түмүк оҥоһуллубута. Тоҕо диэтэххэ, тарбахтартан тиийэр күүрүү долгуннара саҥарар тутуллар былчыҥнарын салайар учаастактар көхтөрүн күүһүрдэн биэрэн, киин да, салаа да саҥарар тутул дэгиттэр сайдалларыгар биллэр көмөлөөх буолар.[1]

М.М. Кольцова оҕо тарбахтарын 6-7 ыйыттан анаан эрчийиини саҕалыырга сүбэлиир.[2]

Кэргэннии Никитиннэр кыра оҕо тарбахтарын былчыҥнарын эрдэттэн сайыннарар опыттара эмиэ кэрэхсэбиллээх.[3]

Тарбах былчыҥнарын эрчийиигэ, сайыннарыыга кыракый барамайдары сыымайдата, ылҕата, тимэхтэри, оҕуруолары тистэрэ үөрэтии, тарбахтары араастаан хамсатар оонньуулары, оонньуу-хоһооннору, тарбахтарынан араасбарамайдары, кыыллары, көтөрдөрү үтүгүннэрэн оҥотторуу ыытыллар.

2. Дорҕоону бэйэтин соҕотохтуу чуолкайдык саҥарарга үөрэтии, эрчийии.

Дорҕоону бэйэтин соҕотохтуу чуолкайдык саҥарарга үөрэтии туох эрэ тыаһыгар, саҥатыгар дьүөрэлээн, ону үтүгүннэрэн ыытыллар /тыас-уус, көтөр-сүүрэр саҥата/. Холобура, уу сырылыыр – сссс, тигээйи ырыата – зззз, хомурдуостар көттүлэр – жжжж, күөмэйгин сайҕаа – ҕҕҕҕҕҕ уо.д.а.

3. Дорҕоону саҥаҕа киллэрэн чуолкайдык саҥарарга үөрэтии /тылга, этиигэ/.

Дорҕоону тылга киллэрэн чуолкайдык саҥарарга үөрэтиигэ дидактическай оонньуулары, эрчиллиилэри ыытыллар. Холобур, “Дьикти мөһөөччүк” /холбуйа/, “Туох эбилиннэ?” уо.д.а.

Дорҕоону этиигэ киллэрэн чуолкайдык саҥара үөрэтиигэ, эрчийиигэ үөрэтиллэр дорҕоон элбэхтик иһиллэр кыракый хоһооннорун, кэпсээннэрин, чабырҕахтары туттуохха сөп. П. Тобуруокап “Азбука чабырҕахтар”.

Ирдэниллэр литэрэтиирэ

1. Илларионова В.С. Тыл сайдыытыгар уопсай хаалыылаах оҕону иитии уонна көннөрөн уөрэтии программата барыл/В.С. Илларионова. — Дьокуускай : Бичик, 1995. — 77,[3] с.

2. Каратаев И.И. Оҕону чуолкайдык саҥарарга үөрэтии уонна сурукка үөрэнэргэ бэлэмнээһин / И. И. Каратаев. — 4-с таһаарыы — Дьокуускай : Бичик, 2020. — 155, [2] с. : ил. : 22 см — (Саха уһуйаана).;

3. Максаков А.И. Правильно ли говорит ваш ребенок: пособие для воспитателей и родителей / А. И. Максаков. — 2-е изд., испр. — Москва : Мозаика-Синтез, 2005. — 160 с.

4. Никифорова Т.И. Дорҕоонтон дорҕооҥҥо. От звука к звуку: Оҕо тылын сайдыытын бэрэбиэркэлииргэ аналлаах альбом/Т.И. Никифорова. – Дьокуускай : Саха госуниверситетын изд-та, 2006, 34 с.

5. Ушакова О. С. Занятия по развитию речи для детей 3–5 лет: метод. пособие / О. С. Ушакова, Е. М. Струнина. — Москва : Вентана-Граф, 2010. — 192 с.

6. Ушакова О. С. Развитие речи детей 5–7 лет : учебное пособие / О. С. Ушакова. — 4-е изд., перераб. и доп. — Москва : ТЦ Сфера, 2021. — 272 с. — (Электронная библиотека «ЛитРес»).

7. Шашкина Г.Р. Логопедия. Работа с дошкольниками: учебное пособие для среднего профессионального образования / Г. Р. Шашкина, Л. П. Зернова, И. А. Зимина. — Москва : Издательство Юрайт, 2025. — 246 с. — (Профессиональное образование). — ISBN 978-5-534-21055-2. — Текст : электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. — URL: https://www.urait.ru/bcode/559246

VII. УУС-УРАН АЙЫМНЬЫНЫ БИЛИҺИННЭРИИ МЭТИЭДЬИКЭТЭ

7.1. Суолтата, соруктара

Уус-уран айымньы оҕону иитиигэ-үөрэтиигэ улахан суолталаах. Оҕо уус-уран айымньы көмөтүнэн билиитэ-көрүүтэ кэҥиир, үтүө иэйиигэ уонна сиэр-майгы өртүнэн иитиллэр, норуот тылын баайын, кэрэтин дууҺатыгар ингэринэр.

Уус-уран айымньыны билиҺиннэрии соруктара

Кыра бөлөхтөргө:

- уус-уран айымньы ис хоҺоонун таба өйдүүллэрин, ыйытыыларга сөпкө эппиэттииллэрин ситиҺии;
- уус-уран айымньыга интириэҺи үөскэтии.

Улахаттарга:

- уус-уран айымньыттан үтүөнү-куһаҕаны ырыҥалаан билэргэ, айымньы сүрүн геройдарын таба сыаналыырга, кинилэргэ бэйэтин санаатын, сыҺыанын этэргэ үөрэтии;
- айымньы сүрүн көрүҥнэрин остуоруйа, кэпсээн, хоҺоон диэн арааргa үөрэтии;
- оҕо айымньы ис хоҺоонун ааптар тылын-өҺүн туһанан бэйэтин тылынан кэпсиирин, ыйытыыларга эппиэттиирин /хоруйдуурун/ ситиҺии;
- хоҺоону дорҕоонноохтук ааҕарга үөрэтии.

Бырагыраамаҕа уус-уран айымньы испииҺэгэ бөлөхтөрүнэн бэриллэр. Итини тэҥэ, иитээччи бэйэтэ оҕо сааҺынан көрөн атын уус-уран айымньылары билиҺиннэрэр.

О.И. Соловьева, Н.С. Карпинская уо.д.а. оҕоҕо уус-уран айымньылары туохха олоҕуран, хайдах талан сүүмэрдээн киллэрэри бэйэлэрин үлэлэригэр арыйбыттара.

Ирдэбиллэр:

- уус-уран айымньы бэйэтин сүрүн идеятынан оҕону иитиигэ сөп түбэҺиэхтээх,
- айымньы ис хоҺооно оҕо сааҺыгар, уйулҕатын сайдыытын уратыларыгар сөп түбэҺиэхтээх,
- айымньы ис хоҺооно оҕоҕо өйдөҥүмтүө, тиийимтиэ буолуохтаах,

- судургу, уус-уран, лэтирэтиирнэй тылынан суруллубут буолуохтаах.

Уус-уран айымньыны билиһиннэриигэ ханнык ньымалары туттуохха сөбүй?

- Ааҕан биэрии /кинигэттэн эбэтэр өйтөн хоһоону/.
- Кэпсээн биэрии /остуоруйаны/.
- Оонньоон көрдөрүү /инсценирование/.
- Өйгө нойосуус үөрэтии.

М.М. Конина этэринэн дьарыктаныы маннык көрүҥнэрин киллэриэххэ сөп:

Дьарыктаныы көрүҥнэрэ			
Биир айымньыны ааҕыы эбэтэр кэпсээһин	Хас да айымньыны киллэрэн ааҕыы /кэпсээһин/	Искусство көрүҥнэрин холбооһун	Көрдөрөн ааҕыы эбэтэр кэпсээһин
- биир тиэмэҕэ /кэпсээн, хоһоон, остуоруйа/ - биир тиэмэҕэ икки кэпсээн уо.д.а.	- уус-уран айымньы, худуоһуннук хартыынатын көрүү - уус-уран айымньы, музыка уо.д.а.	- тыйаатыр араас көрүҥнэрин туһаныы /остуол, күлүк, тарбах уо.д.а./	

7.2. Хоһоону өйгө үөрэтии мэтиэдьикэтэ

Иитээччи бэйэтин иннигэр икки суол соругу туруорар: оҕо хоһоону өйгө тутуутун /өйгө хатааһын/ уонна дорҕоонноохтук ааҕыытын ситиһии.

Хоһоону үөрэтиигэ методическэй ирдэбиллэр:

- Хоһоону барыларын биир тэҥҥэ аахтаран үөрэтиллиэ суохтаах. Маныаха оҕо хоһоон ис хоһоонун улаханнык өйдөөбөккө, мээнэ үтүктэн эрэ хатылыыр, этигэн саҥата сайдыбат.
- Хоһоону куплеттарынан, кэрчиктэринэн буолбакка, биир кэлим аахтаран үөрэтиллэр.
- Хоһоону үөрэтэргэ оҕону салгыппат, интириэһиргэтэр, сэргэхситэр ньымалары туттуохтаах /оонньуур, хартыына, орулларынан уо.д.а./.
- Хас биирдии оҕо уратытын учуоттааһын.
- Хоһоону түгэнигэр түбэһиннэрэн үөрэтии, ааҕыы ыытыллыахтаах /айылҕаҕа дьаарбайар кэмҥэ, ийэлэр бырааһынньыктарыгар уо.д.а./.

Иитээччи оҕолорго хоһоону ааҕыан иннинэ бэйэтэ айымньыны үчүгэйдик өйдүөхтээх, биһириэхтээх, тутулун, тылын-өһүн ырытан билиэхтээх. Айымньыны бэлэмэ суох ааҕар табыллыбат.

Дьарыктаныы уопсай тутула

1. Хоһоону ааҕыах иннинэ оҕо болҕомтотун тардар ооннһууру, хартыынаны көрдөрүү, таабырын таайтарыыта буолуон сөп.

2. Хоһоону аатын, ааптарын этэн туран хоһоонноохтук ааҕыы.

3. Хоһоон ис хоһоонунан сэһэргэһии ыытыллар.

Биир улахан болҕомто оҕо хоһоон ис хоһоонун таба өйдүүрүгэр ууруллар, манна ыйытыылары туттуохха сөп. Туох туһунан кэпсэнэрий? Хайдах хоһуйбутуй?

Оҕоҕо өйдөммөт, уустук тылы быһаарыахха сөп. Холобур, С. Есенин “Хатыҥ” диэн хоһоонугар:

Маҥанчаан хатыҥчаан
Түннүгүм анныгар
Көмүсчээн хаарынан
Күлүмнүү турар.

- Тоҕо көмүстээх хаарынан күлүмнүү турар диэн этэрий? Туохха тэҥниирий? /Күн уотугар хаар кыырпахтара күлүмүрдээн көстөр, көмүс курдук күлүмнүүр/.

Улахан бөлөххө хоһоон ааҕыллыытыгар биир эмиэ улахан болҕомто ууруллар. Ол курдук ийэ, айылҕа туһунан хоһооннору намчытык, наҕыллык-холкутук, иэйиилээхтик ааҕыллыахтаах диэн оҕолору үөрэтэр наадалаах.

4. Оҕолору бэйэҕит ааҕыаххыт диэн сэрэтэн туран хоһоону иккистээн ааҕыы.

5. Оҕолорунан аахтарыы.

Бастакынан түргэнник өйдүүр, чобуо, ааҕыа дии саныыр оҕону ыйытар ордук. Оҕо хоһоону бүтүннүү ааҕыахтаах. Ыарырҕатар буоллаҕына көмөлөһөр /бииргэ аахсан, этэн биэрэн уо.д.а./.

Хоһоону бастакы үөрэтии буоллаҕына иитээччи бэйэтэ өссө төгүл ааҕан биэрэн түмүктүүрэ ордук.

7.3. Оҕо күннээҕи олоҕор ыытыллар үлэ көрүҥнэрэ

1. Уус-уран айымньыны ааҕыы эбэтэр кэпсээһин.

2. Аралдьыйыылары ыытыы. Холобур, “Остуоруйа киэһэтэ”, суруйааччыга анаан уо.д.а.

3. Оҕолор бэйэлэрэ кыттан оонньоон эбэтэр араас тыйаатыр көмөтүнэн көрдөрүүлэрэ.

4. Кинигэ муннуктарын тэрийэн, онно араас үлэни ыытыы.

5. Телевизорынан, видео биэриилэри тэрийэн көрдөрүү, иһитиннэрии.

Бэйэни бэрэбиэркэлэнэргэ ыйытыылар, сорудахтар

1. Уус-уран айымньыны ааҕыы уонна кэпсээһин методикаларын арыйыҥ.

- Иитээччи бэлэмигэр тоҕо улахан суолта бэриллэрий?
- Оҕоҕо уустук, өйдөммөт тыллары хаһан, хайдах быһаарыахха сөбүй?
- Кинигэ иллюстрациятын хаһан, хайдах көрдөрүллэрий? Тоҕо?

2. Фольклор биир көрүҥэр /таабырын, остуоруйа, өс хоһоонноро, үгэ/ сөптөөх айымньылары талан хаһан, ханна, хайдах ыытаргын былааннаа.

Ирдэниллэр литэрэтиирэ

1. Гербова В.В. Приобщение детей к художественной литературе. Программа и методические рекомендации / В. В. Гербова. — Москва : МОЗАИКА-СИНТЕЗ, 2020. — 80 с. — (Электронный ресурс).

2. Ушакова О.С. Знакомим дошкольников с литературой: конспекты занятий / О. С. Ушакова, Н. В. Гавриш. — Москва : ТЦ Сфера, 2021. — 224 с. — (Электронная библиотека).

VIII. ОҕОНУ СУРУККА-БИЧИККЭ ҮӨРЭНЭРГЭ БЭЛЭМНЭЭҺИН

Алта саастаах оҕо оскуолаҕа киирэригэр сурукка-бичиккэ үөрэнэргэ бэлэмнээх буолуохтаах. Ол аата тыл дорҕоонун, сүһүөҕүн састаабын ырыҥалаан истэр-билэр, этии туһунан өйдөбүллээх буолуохтаах.

Ааҕыы уонна сурук – тыл дьайымалын көрүҥнэрэ. Кинилэргэ сүрүн тирэҕинэн саҥарар саҥаны сайыннарыы буолар. Онон оҕону сурукка-бичиккэ үөрэтэргэ оҕо тылын, саҥатын сайдыыта улахан оруоллаах.

Билигин оҕону сурукка-бичиккэ үөрэтии биир сүрүн болҕомтону ылар. 1962 сылга диэри оҕону сурукка-бичиккэ үөрэтии ыйытыыта турбатаҕа эрээри Л.С.Выготскай, Д.Б. Эльконин, Л.И.Божович, Ю.И. Фаусек оҕону эрдэ үөрэтии сөптөөҕүн ыйбыттара. А.П. Усова, А.И. Воскресенская 6 саастаах оҕолору ааҕарга, сурукка үөрэтии мэтиэдьикэтин оҥорбуттара. 1962 сыллаахха бырагыраамматаҕа киллэриллибитэ.

1970 сыллардаахха бырагыраамматаҕа оҕону сурукка-бичиккэ үөрэнэргэ бэлэмнээһин хаалларыллыбыта.

АПН НИИ-тун научнай чинчийэр бөлөҕө /Л.Е. Журова, Н.С. Варенцова, Н.В. Дурова, Л.Н. Невская/ Д.Б. Эльконин үөрэтиитин систиэмэтигэр олоҕуран, 5-6 сааһыттан ааҕарга үөрэтии мэтиэдьикэтин оҥорбуттара.

Итини тэҥэ Н.А. Зайцев оҕону кубиктарынан түргэнник аахтара үөрэтии ньымата эмиэ киэҥник тарҕанна.

Сахалыы үлэлиир кыра оҕо тэрилтэлэригэр оҕону сурукка-бичиккэ үөрэнэргэ бэлэмнээһиҥҥэ И.И. Каратаев оҥорбут бырагыраамата, босуобуйата биир боччумнаах оруолу ылар.

Оҕону сурукка-бичиккэ үөрэтэргэ биир сүрүн ньыманан дорҕооннору араартыыр-холбооттуур ньыма буолар. Бу ньыманы холбуу киллэрэн туттууну төрүттээччи – К.Д. Ушинскай.

Биир уруокка /оскуолаҕа/ холбуу туттуллубут ньыманы маннык холобуртан көрүөххэ сөп:

Сүһүөххэ араартыыр:

1. Саҥаттан этиини буллаттарыы.
2. Этиини тылларынан араартарыы /наадалаах тыла туһунан/.
3. Ити наадалаах туттуллар тылы сүһүөхтэринэн араартарыы.
4. Үөрэтиллэр дорҕоону туспа араартарыы.
5. Бэчээтинэй буукубатын кытта билиһиннэрии.

Сүһүөхтэринэн холбооттуур:

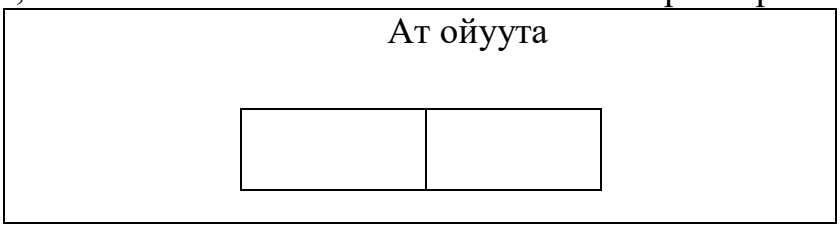
6. Сүһүөхтэри, тыллары таһаартарыы /быһыллыбыт буукубалартан/

7. Таһаарыллыбыт тыллары аахтарыы.

8. Буукубаарынан саҥа тыллары аахтарыы.

9. Буукубаарынан этиилэри аахтарыы.

1950 с. Д.Б. Эльконин сурукка-бичиккэ үөрэнэргэ биир атын көрүҥ саҥа ньыманы арыйбыта. Ол ньымата бу курдук туттуллар. Үөрэтии алын кэрдиинигэр карточка-схема бэриллэр. Ойуу алын өртүгэр ити тыл хас дорҕоонноох да, оччо ахсааннаах килиэккэлээх схема бэриллэр.



Тылы ырытыы маннык ыытыллар, маҥнай оҕо туох ойууламмытын саҥа таһааран ааттыыр, онтон ханнык дорҕоон буоларын /аһаҕас, бүтэй/ биир-биир ааттаан, быһааран схематын туһааннаах болдьох бэлиэнэн /фишканан/ толорон иһэр.

Салгыы аһаҕас дорҕооннор буукубаларын билиһиннэрии ыытыллар. Схемаҕа болдьох бэлиэ оннугар аһаҕас дорҕоон буукубата туттуллар. Ити курдук бүтэй дорҕоон буукубаларын билиһиннэрэр.

Кэлин тылга үлэ ыытыллар. Маныаха хайа баҕарар үөһэ-аллара түһэн-тахсан биэрэр аһаҕас, бүтэй дорҕооннор буукубалара суруллубут 3-4 синньигэс балаһалардаах, тыл таһааррга анаан оҥоһуллубут “түннүктэрдээх” линиэйкэ туттуллар.

Д.Б. Эльконин карточка-схемата киэҥник туттуллар.

Оҕону сурукка-бичиккэ үөрэнэргэ бэлэмнээһинҥэ оҕо истэр дьоҕурун сайыннарыы ылар. Сахалыы тылынан үлэлиир кыра оҕолору иитэр-үөрэтэр тэрилтэлэргэ анаан Я.Г. Павлов “Алта саастаах оҕолорго дорҕооннору истэргэ үөрэтии опытыттан” диэн көмө босуобуйата өссө 1981 с. тахсыбыта. Манна дорҕооннору кытта үлэни маннык сааһылаан киллэрбитэ:

1. Этии хас, ханнык тыллартан турарын ырытыы, уһун болуоскаларынан ууруу.

2. Тыл биитэр сүһүөх хас уонна ханнык дорҕоонноохторун арааран истэргэ үөрэтии, фишканан ууруу.

3. Уһун аһаҕас дорҕоону арааран истии, фишканан ууруу.

4. Кылгас аһаҕас дорҕоону араарыы, фишканан ууруу.

5. Бүтэй дорҕоону арааран истии уонна фишканан ууруу.

6. Дифтонг дорҕооннорун арааран истии, фишканан ууруу.

7. Тылы сүһүөхтэргэ /чаастарга/ араарыы, полосканан ууруу.

8. Хоһуласпыт бүтэй дорҕооннор тустарынан өйдөбүлү биэрии, фишканан ууруу.

Бэйэтин үлэтигэр туттуллар сүрүн босуобуйатын /фишкалары/, дьарыктаныы холобурдарын арыйбыта.

И.И. Каратаев оҕону сурукка-бичиккэ үөрэнэргэ бэлэмнээһиҥҥэ маннык соруктары киллэрэр: тыл дорҕоонун састаабын уонна тыл сүһүөҕүн састаабын ырытыы, билиһиннэрии; этии туһунан бастакы өйдөбүлү биэрии; буукубаны кытта билиһиннэрии; илиини сурукка бэлэмнээһин.

Сурукка-бичиккэ үөрэнэргэ бэлэмнээһин төһө ситиһиилээх буолара үс суолтан тутулуктааҕын бэлиэтиир: сурукка-бичиккэ үөрэнэргэ бэлэмнээһин ис хоһоонун үчүгэйдик арааран өйдүүртэн, ырыттарар тыллары төһө табатык талартан уонна ооньуунан үөрэтии ньыматын көдьүүстээхтик туттартан. Ити үс суолу бэйэтин үлэтигэр толору арыйар.

8.1. Сурукка үөрэтиигэ бэлэмнээһин

Сурук ис тутула сүрдээх уустук. Киһи көрбүтүн, истибитин, саҥарбытын анал бэлиэнэн /буукубанан/ түһэрэн ылар. Маныаха истэр, көрөр, өйдүүр, хамсатар мэйии тутаах киинэрэ бэйэ-бэйэлэригэр хардарыта дьайсан кыттыыны ылаллар.

Оскуолаҕа оҕону сурукка үөрэтии уһун сыралаах үлэ түмүгэ буолар. Сурукка үөрэтиигэ бэлэмэ суох киирбит оҕо ыарырҕатар, табыллыбатаҕына санаата түргэнник түһэр, суруйара бытаарар, оттон сурукка бэлэмниир үөрүйэхтэри иҥэриммит оҕо хото саныыр, бэйэтигэр эрэллээх буолар, суруйара түргэтиир. Онон уһуйаанҥа оҕону суруттара үөрэппэккэ эрэ сурукка бэлэмнээһин үлэтэ хайаан да ыытыллара наада.

Илиини сурукка бэлэмнээһин оҕо тарбахтарын ааастаан хамсатан эрчийэн сайыннарыыттан саҕаланар. Иитээччи оҕо олох кыра эрдэҕиттэн тарбаҕы хамсатар-бокуҥнатар оонньуулары ыытар, хоһооннору үөрэтэр, бытархай барамайдары сыымайдатар, хомуйтарар, тимэх, оҕуруо тистэрэр, конструктор көмөтүнэн араас оҥоһуктары оҥотторор. Оттон улахан бөлөххө илиини сурукка бэлэмнээһин үлэтин ис хоһоонун эрдэттэн былааннаан, сыыйа уустугурдан былааннаахтык ыытыллыахтаах.

Илиини сурукка бэлэмнээһин соруктара:

- оҕо тарбахтарын былчыҥын эрчийии;
- уруучуканы сөпкө тутарга үөрэтии;
- сурукка бэлэмниир үөрүйэхтэри сайыннарыы;
- тэтэрээт сурааһынын тутуһан араас элементэри, ойуулары оҥотторуу;
- суруйарга хайдах туттан олорорго үөрэтии.

Үлэ көрүҥнэрэ:

1. Сурааһыннатыы /штриховка/.
2. Саха оһуордарын киллэрии.
3. Саха оонньууларын киллэрии /тыксаан, хабылык уо.д.а./.
4. Тарбаҕы ааастаан хамсатар оонньуулар, эрчиллиилэр, хоһооннор.
5. Тарбах көмөтүнэн хамсыыр харамайы, көтөрү-сүүрэри, барамайдары оҥотторуу.
6. Буукуба элементэрин суруйтарыы уо.д.а.

Бэйэни бэрэбиэркэлэниигэ ыйытыылар, сорудахтар

1. Оҕону сурукка-бичиккэ үөрэнэргэ бэлэмнээһин уонна үөрэтии туох уратылаахтарый?
2. Тоҕо оҕо истэр дьоҕурун сайыннарыыга улахан болҕомто уурулларый?
3. Оҕону хас сааһыттан ааҕарга үөрэтиэххэ сөбүй? Туохха олоҕуран быһааргытын арыйыҥ.
4. Н.С. Варенцова “Первые шаги в грамоте” ыстатыйатын үөрэтэн, ырытан иитээччилэргэ анаан педчааска киллэрэн иһитиннэриҥ.
5. Кыра бөлөхтөргө оҕо илиитин сурукка бэлэмниргэ ханнык соруктар тураллары?
6. Улахан бөлөхтөргө оҕо илиитин сурукка бэлэмнээһиҥҥэ ханнык соруктар тураллары?
7. Тыл дорҕоонун, сүһүөҕүн састаабын ырытыыга иитээччигэ үөрэтии ханнык ньымаларын сүбэлиэххэ сөбүй?

Ирдэниллэр литэрэтиирэ

1. Аммосова И.Ю. Обучение грамоте пособие для детей 5-7 лет / И. Ю. Амосова. – Москва : Планета, 2026. - 72 с. - ISBN 978-5-907932-43-2. - (К школе готов)
2. Колесникова Е.В. Развитие фонематического слуха у детей 4–5 лет: рабочая тетрадь / Е. В. Колесникова. — 3-е изд., перераб. и доп. — Москва : ТЦ Сфера, 2022. — 32 с. — (Электронное издание).
3. Косинова Е.М. Подготовка к обучению грамоте детей 6-7 лет: методические рекомендации к курсу «Ступеньки к грамоте» / Е. М. Косинова. - Москва : Просвещение, 2026. - 128 с. - ISBN 978-5-09-120154-1.
4. Марцинкевич Г. Ф. Обучение грамоте детей дошкольного возраста: методическое пособие / Г. Ф. Марцинкевич. — Санкт-Петербург : Детство-Пресс, 2021. — 112 с. — (Электронная книга).
5. Нищева Н. В. Звуковая культура речи и подготовка к обучению грамоте в общеразвивающих группах ДОО: программа для детей 3-7 лет / Н. В. Нищева. - Санкт-Петербург : Детство-Пресс, 2025. - 192 с. - ISBN 978-5-907540-12-3.

Куурус түмүгүнэн бэйэни бэрибиэркэлэниигэ ыйытыылар, сорудахтар

1. Оҕо саҥатын сайыннарыы мэтиэдьикэтэ туһунан предмет быһыытынан тугу үөрэтэрий? Туох сыаллааҕый? Ханнык соруктары туруорарый?
2. Мэтиэдьикэ наука быһыытынан ханнык теоретическэй төрүттэргэ олоҕуран сайдарый?
3. Ханнык наукалары кытта сибээстээҕий? Туохха олоҕуран? Холобурдаан арыйыҥ.
4. Научнай чинчийии ханнык сүрүн салайтарар санаанан үс суолга арахсарый? Кини кэрдиистэрин арыйыҥ.

5. Саҥаны сайыннарыы разделларынан көрөн теоретическэй, методическэй лэтирэтиилэри талыыга картотеката оҥостуҥ.

СЫҺЫАРЫЫЛАР

Сыһыарыы 1

Оҕо саҥатын үөрэтэр-чинчийэр каарта
Ааптар В.С. Илларионова

1.	Оҕо араспаанньата, аата	
2.	Хаһан төрөөбүтэ	
3.	Төрөппүттэрэ, үлэлиир миэстэлэрэ	
4.	Дьиэ кэргэҥҥэ хаһыс оҕото	
5.	Оҕо үөскүөҕүттэн хайдах сайдыбыта	
6.	Хайдах төрөөбүтэ Төһө бириэмэ ытаабыта	
	Ийэтин эмэригэр төһө сэниэлээҕэ	
7.	Эт-хаан өттүнэн сайдыыта Хаһыс ыйыгар төбөтүн көтөхпүтэ	
	Хаһыс ыйыгар олорбута	
	Хаһыс ыйыгар үммүтэ	
	Хаһыс ыйыгар тардыстан турбута	
	Хаһыс ыйыгар сыҥаһалаабыта	
	Хаһыс ыйыгар хаампыта	
8.	Биир сааһыгар диэри тугунан ыалдьыбыта	
9.	Тыла-өһө хайдах сайдан испитэ Хаһыс ыйыгар сымнаҕас таҥалайын хамсатан дорҕоон таһаарар буолбута (а, у, о, ү, ө, э, ы, и, һа, һи, һэ, ки, кэ, ку, кү, ха, хи, хэ, ху, хө)	
	Хаһыс ыйыгар уоһун таҥалайыгар, уоһун тылыгар, уоһун уоһугар таарыйар буолбута (тэ, тэ-тэ, пэ, пэ-пэ, пу-пу, пи-пи, па-па, ба-ба, ма-ма).	
	Аан бастакы тылын хаһан, төһөҕө өйдөөн саҥарбыта	
	Саҥаран иһэр тохтоон хаалбыт түбэлтэтэ. Туохтан Төһө өр тохтообута	
	Тылы холбоон хаһан саҥарар буолбута	
	Тылын саппааһа төһө түргэнник эбиллэн испитэ	
10.	Истэрэ хайдаҕа	
11.	Көрөрө хайдаҕа	
12.	Өйө-санаата хайдаҕа	
13.	Дьиэҕэ олорор усулуобуйата, дьиэ-кэргэн кэпсэтэр тылын таһыма	
14.	Урут логопедка дьарыктана сылдьыбыта. Төһө уһуннук дьарыктаммыта	
15.	Оҕо бэйэтэ тыла итэҕэстээҕин билинэрэ эбэтэр билбэтэ	
16.	Саҥата Түргэнэ	
	Куолаһа	

	Чуолкайа	
	Тыынара	
17.	Оҕо саҥарар аппаратын чинчийэн көрүү Уос имигэһэ	
	Тиис ыпсыыта	
	Таҥалай оҥоһуута	
	Тыл имигэһэ	
	Тыл аннынааҕы силгэ хайдаҕый	
18.	Оҕо уопсай хамсаныытын туруга, координацията	
	Тарбаҕын хамсаныыта	
	Ханнык илиитинэн ордук туттара	
	Оҕо мөдөөтө, кытыгыраһа	
19.	Оҕо уопсай сайдыыта. Кэпсэтии,сэһэргэһии	
	Аатын кимий	
	Ийэҥ аата кимий? Тугу үлэлиирий?	
	Аҕаҥ аата кимий? Тугу үлэлиирий?	
	Ахсаан ааҕыы – көнөтүк ааҕыы	
	Ахсаан ааҕыы – төттөрү ааҕыы	
	Ахсаан дьайыытын төһө сөпкө туттара	
	Геометрия фигураларын төһө билэрэ	
	Өҥү араарыы – сүрүн өҥнөрү араарара	
	Өҥү араарыы – өҥ арааһын төһө билэрэ	
20.	Эттиги сатаан бөлөхтүүрэ	
21.	Бириэмэҕэ ориентацията	
22.	Тулалыыр эйгэҕэ ориентацията	
23.	Өйдүүр дьоҕурун чинчийии Туора киһи саҥатын өйдүүрэ	
	Тылынан сорудаҕы хайдах толороро	
	Падеж ыйытыгар тылы төһө сөпкө уларытара	
24.	Ситимнээх тыл сайдыытын таһыма	
	Хартыынанан кэпсиирэ	
	Истибитин сиһилии кэпсээн оҥороро	
	Өйтөн кэпсээн айан оҥороро	
	Көрөн-ойуулаан сиһилии кэпсээн толкуйдаан айара	
25.	Оҕо саҥатын грамматическай тутула Биир, элбэх ахсааны төһө сөпкө туттара	
	Тылы элбэх ахсаанҥа уларытара *дьиэ, эдьиий, саһыл, тиит, түннүк, балыс, тиинҕ, харыйа, орон, убай, эһэ, хатыҥ*	
26.	Туохтууру хайдах туттара Аат тылы кытта Күннэй –аах, ыллаа, күл, сүүр, көмөлөс Куобах – куттан, иһиллээ, аһаа, куот Ат – уулаа, айаннаа, кистээ	
	Солбуйар ааты кытта Мин – күл, ыллаа, оонньоо Эн - күл, ыллаа, оонньоо Кини - күл, ыллаа, оонньоо	
	Элбэх ахсаанҥа үс бириэмэҕэ хайдах уларытара	

	Туйааралаах (ыллыыллар, ыллыахтара, ыллаабыттара) Ньургуннаах (үөрэллэр, үөрүөхтэрэ, үөрбүттэрэ) Мичийээнэлээх (оонньуулар, оонньуохтара, оонньообуттара)	
	Тылы ыйытыы көмөтүнэн уларытара Кытыйа – тугу туохха тугунан Мичил – кими кимиэхэ кимниин кимнээҕэр	
27.	Оҕо тылын баайа Эттик аатын төһө сөпкө ааттыыра	
	Нууччаттан киирбит тыл ис хоһоонун сөпкө өйдүүрэ (холодильник, морозильник, пылесос уо.д.а.)	
	Эттик араас чааһын сөпкө өйдүүрэ, билэрэ – куукула төбөтө, моонньо, сирэйэ, кулгааҕа уо.д.а. Чаанньык тутааҕа, тумса, иһэ, хаппаҕа уо.д.а.	
28.	Эттиги сатаан бөлөхтүүрэ Суумка, пенал, уруучука, тэтэрээт – үөрэх тэрилэ	
	Бульдозер, самосвал, трактор, экскаватор - техника	
	Самолет, пароход, автобус, поезд - көлө	
29.	Эттик бэлиэтин көрдөрөр тыл саппааһа Утарыта суолталаах тыллар улахан -..., тымныы - ..., сырдык - ..., кырдьыксыт - ...	
	Быһаарар тыллар – көнө мас, чараас таҥас, көмүс ытарҕа, ып-ыраас, кип-киэҥ, сып-сырдык	
	Саҥа аллайар тыллар – оо, тыый, дьэ	
	Үлэни-хамнаһы көрдөрөр тыллар – мас ууһа, тиис бырааһа	
	Аптаах тыллар – махтанабын, баһыыба, үтүө күнүнэн, бырастыы гын, кэлэ сылдьар буол, доруобай буол уо.д.а.	
	Эбиискэ тыллар – дии, ээ, эбит, этэ, ини, дуу, үһү, быһыылаах	
	Ситим тыллар – онтон, оттон, уонна, да	
	Хайдах диэн ыйытыыга хоруйдуур тыллар – үөрэ-көтө, күлүм-чаҕыл, сып-сап, тэбэнэттээхтик, төхтөрүйэ- төхтөрүйэ	
30.	Оҕо саҥатыгар дорҕоон хайдах иһиллэрэ Ханнык дорҕоону сатаан саҥарбата	т ч д дь к х г ҕ h л м н ҥ нь п б й р с з ш ж ц щ
	Ханнык дорҕоону атын дорҕоонунан солбуйара	т ч д дь к х г ҕ h л м н ҥ нь п б й р

		с	з	ш	ж	ц	щ
31.	Дорҕоону истэн төһө сөпкө ааарара Сүһүөххэ Да-да-та, дьа-дьа-ча, ньаҥ-наҥ-гаҥ, та-та-да, ча-дьа-ча, ньаҥ-наҥ-ньаҥ						
	Тылга Үһү-өһү-үһү Үһү-үһү-өһү Хаас-хаас-хас Хас-хаас-хас Аҕа-аҕа-ала Аҕа-ала-аҕа Итии-итии-илии Илии-итии-итии						
	Тыл маҥнайгы дорҕоонун чорботон этэрэ Туйаара, Бэргэн, Сахаайа, Лоокуут, Дьэбдьиэй, Мичил, Сардаана, Кэскил, Дьулустаан, Мичээрэ, Сандал, Айаал, Ньургун, Мичийэ, Күннэй, Эрилик						
	Тыл ортотугар баар дорҕоону чорботон этэрэ Тас, баас, ийэ, эһээ, балыс, туллук, тыс, быыс, аҕа, эдьий, барыс, түннүк, тис, биис, оҕо, убай, батыс, хаппах						
	Тыл бүтэһик дорҕоонун чорботон этэрэ – таба, кыталык, тииҥ, тоҥсоҕой, бөрө, куобах, бүүчээн, бэдэр, чубуку, тайах, киргил, киис						
	Уустук тылы хатылааһын – велосипед, мотоцикл, кыраабыл, экскаватор,халандаар, электричество Валентина Гаврильевна, Екатерина Васильевна, Анастасия Прокопьевна						
32.	Уустук этиини хатылааһын Валера – баһаарынньык, Арамаан –агроном. Күлүүк Кылаара куруук кэлээччи. Арамаанаба Марыына мааҕын барбыта. Тараас туутун дириҥҥэ түһэрбит.						
33.	Түмүк.						

Глоссарий

1. Актуальность-уһулуччу суолтата
2. Анализ – ырытыы.
3. Аналогия – майгыннатан сааһылааһын.
4. Взаимодействие – хардарыта дьайсыы.
5. Взаимосвязь – хардарыта ситимнэһии
6. Воспитание – иитии.
7. Воспитательно-образовательный план – иитии-үөрэтии былаана.
8. Воспитательные – иитии, иитэр.
9. Выразительно – хомоҕойдук
10. Гипотеза – барыллааһын.
11. Годовой план – сыллааҕы былаан.
12. Две сигнальные системы - тиэргик тиһилгэлэр
13. Деятельность – дьайымал, үлэлээһин, дьарык, дьарыктаныы.
14. Деятельность воспитателя – иитээччи дьайымала,/үлэтэ, дьарыга/.
15. Деятельность детей – оҕо дьайымала,/үлэтэ, үлэлээһинэ, дьайымала/.
16. Диалог – кэпсэтэр саҥа
17. Дидактическая игра – үөрэтэр оонньуу.
18. Задачи – соруктар:
19. Знание – билии.
20. Изобразительная деятельность – ойуулуур-дьүһүннүүр дьарык.
21. Инициатива – көҕүлээһин
22. Интеграция – алтыһыы, алтыһыннарыы, дьүөрэлэһиннэрии.
23. Интеграция знаний – билиини алтыһыннарыы , ситимнээһин.
24. Интеграция образовательных областей – үөрэтии салааларын алтыһыннарыы,/дьүөрэлэһиннэрии/.
25. Календарный план – күннээҕи былаан.
26. Классификация – ханыылатан сааһылааһын.
27. Контакт – бодоруһуу, ситим.
28. Корректный – сиэрдээхтик
29. Малоподвижные игры – кыра хамсаныылаах оонньуулар.
30. Метод – ньыма.
31. Монолог – этинии, кэпсиир саҥа
32. Навык – үөрүйэх
33. Наречие – сыһыат
34. Область – салаа, өрүт,уобалас.
35. Обобщающие слова – бөлөхтүүр тыллар
36. Обобщение – холбооһун, холбооттооһун, түмүктээһин.
37. Образная речь – уус – уран тыл
38. Образование – үөрэх, үөрэхтээһин.
39. Образовательная деятельность – үөрэтии дьайымала.
40. Образовательные – үөрэтии, үөрэтэр
41. Образовательные области – үөрэтии салаалара/уобаластара/, өрүттэрэ.

42. Ожидаемый результат – күүтүллэр түмүк/ситиһии/.
43. Опыт – үөрүйэх
44. Организация – тэрээһин
45. Основная общеобразовательная программа – уопсай үөрэхтээһин сүрүн тускула, сүрүннүүр уопсай үөрэхтээһин бырагыраамата.
46. Планируемый результат – сабаҕаланар ситиһии
47. Подвижная игра – хамсаныылаах оонньуу
48. Познавательно-речевое развитие – билии-көрүү, тыл сайдыыта
49. Потенциал – кыамта, кыах
50. Проблема – харгыс
51. Проект – барыл.
52. Психология - уйулҕа
53. Развивающая среда – сайыннарар эйгэ.
54. Развивающие – сайыннарыы, сайыннарар.
55. Развитие – сайдыы.
56. Рефлексия – сыаналааһын/ырытан/.
57. Ручной труд – илии үлэтэ.
58. Свойства – уратыта
59. Синтез – холбооһун.
60. Систематизация – сааһылаан/дьаарыстаан/ ситимнээһин.
61. Совместная деятельность – биир гэ үлэлээһин.
62. Социальная психология - түмэт уйулҕатын үөрэҕэ
63. Социально-личностное развитие – дьону-сэргэни кытта бодоруһан киһи быһыытынан сайдыы.
64. Сравнение – тэҥнээһин.
65. Среда – эйгэ/тас эйгэ/.
66. Строительно-конструктивные игры – айар- тутар оонньуулар.
67. Структурирование знаний – билиини сааһылааһын.
68. Сюжетно-ролевые игры – оруоллаах оонньуулар.
69. Творческий потенциал – айар кыах.
70. Творческий труд – айымньылаах үлэ, айар үлэ.
71. Творчество – айыы, айар үлэ.
72. Театрализованные игры – тыйаатыр оонньуулара.
73. Умение - сатабыл
74. Художественное творчество – уус-уран айыы, уустаан-ураннаан айыы.
75. Художественность – уус-урана.
76. Художественность –ойуулуур-дьүһүннүүр, ууһа-урана.
77. Художественно-эстетическое развитие – уус-уран кэрэ эйгэҕэ уһуллуута, сайдыыта.
78. Эстетика – кэрэ көстүү/туох эбит кэрэтэ/.
79. Эстетические чувства – кэрэ иэйиитэ, кэрэни өйдөөһүн.
80. Эстетические чувства –кэрэ иэйиитэ
81. Эстетическое воспитание – кэрэҕэ иитии, уһуйуу.
82. Эстетическое развитие – кэрэни сайыннарыы, кэрэ эйгэни сайыннарыы. Этап – кэрдиис, түһүмэх, сүһүөх.